

De gezagscrisis

DE GEZAGSCRISIS

Filosofisch essay over een wankle orde

AD VERBRUGGE

Boom

© 2023 Ad Verbrugge
© 2023 Boom, Amsterdam

Behoudens de in of krachtens de Auteurswet van 1912 gestelde uitzonderingen mag niets uit deze uitgave worden verveelvoudigd, opgeslagen in een geautomatiseerd gegevensbestand, of openbaar gemaakt, in enige vorm of op enige wijze, hetzij elektronisch, mechanisch door fotokopieën, opnamen of enige andere manier, zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van de uitgever. Voor zover het maken van kopieën uit deze uitgave is toegestaan op grond van artikelen 16h t/m 16m Auteurswet 1912 jo Besluit van 27 november 2002, Stb 575, dient men de daarvoor wettelijk verschuldigde vergoeding te voldoen aan de Stichting Reprorecht te Hoofddorp (Postbus 3060, 2130 KB, www.reprorecht.nl) of contact op te nemen met de uitgever voor het treffen van een rechtstreekse regeling in de zin van artikel 16l, vijfde lid, Auteurswet 1912. Voor het overnemen van (een) gedeelte(n) uit deze uitgave in bijvoorbeeld een (digitale) leeromgeving of een reader in het onderwijs (op grond van artikel 16, Auteurswet 1912) kan men zich wenden tot de Stichting Uitgeversorganisatie voor Onderwijslicenties (Postbus 3060, 2130 KB Hoofddorp, www.stichting-uvo.nl).

No part of this book may be reproduced in any way whatsoever without the written permission of the publisher.

Omslagontwerp: Bas Smidt
Verzorging binnenwerk: Steven Boland

ISBN 978 90 2445 625 3 | NUR 730

www.boom.nl
www.boomfilosofie.nl

Inhoud

Inleiding	9
I De legitimiteit van gezag	17
De gezagscrisis: wie van ons heeft nog recht op het recht?	19
Gezagsvol handelen binnen de context van de deugdeethiek	36
Vormen van gezag en de aard van hun legitimiteit	44
II Hoe zijn we hier terechtgekomen?	65
Filosofie is haar tijd in gedachten gevat	67
De jaren zestig: er komen andere tijden	74
De jaren zeventig: ideologische polarisering	83
De jaren tachtig: neutralisering door zakelijkheid	89
De jaren negentig: de systeembouwers van de netwerksamenleving	95
Het nieuwe millennium: bedreigingen van het systeem	104
De jaren tien: bedreigingen door het systeem	114
De jaren twintig: de bestaande orde kraakt in haar voegen	128
Tekenen van een nieuwe dynamiek	147
III Wat is er eigenlijk met ons aan de hand?	151
In de ban van verbeelding	153
De enggeestigheid van het poreuze zelf	162

Het gevaar van veiligheid: de zwermachtige politisering van de beleving	181
Beeldvorming en de impressionistische democratie	206
De vijfledige machtsconstellatie van de netwerksamenleving	224
IV Het tanende gezag van de overheid	245
Bureaucratisch onrecht en de vraag naar bestuurscultuur	247
De poreuze overheid en haar vijf leegtes	259
V Terugblik en enkele suggesties voor het herstel van overheidsgezag	293
Terugblik: gespiegelde porositeit	295
De herwaardering van de nationale en lokale dimensie van overheidsbestuur	299
Vorbij de poreuze overheid: aanwijzingen voor een nieuwe invulling	305
Schaduwen van vrijheid	311
Verantwoording	315
Noten	319

Voor mijn vader, Jacob Verbrugge (1928)

Turning and turning in the widening gyre
The falcon cannot hear the falconer;
Things fall apart; the centre cannot hold;
Mere anarchy is loosed upon the world,
The blood-dimmed tide is loosed, and everywhere
The ceremony of innocence is drowned;
The best lack all conviction, while the worst
Are full of passionate intensity.

W.B. Yeats, Uit: 'The Second Coming'

Inleiding

Groot was de euforie bij de val van de Muur in 1989. De Koude Oorlog tussen Oost en West was eindelijk voorbij en het liberaal kapitalisme kwam als de grote ideologische winnaar uit de strijd. Enkele jaren later verkondigde Francis Fukuyama zelfs het einde van de geschiedenis, een einde dat volgens hem noodzakelijkerwijs de vorm aannam van de democratische rechtsstaat naar westerse snit. Het proces van globalisering kreeg in deze jaren een enorme versnelling, mede als gevolg van de opkomst van ICT en de ontwikkeling van het internet. Nationale grenzen leken een relict uit het verleden. De netwerksamenleving kreeg haar beslag en ‘de markt’ wierp zich op als panacee voor allerlei maatschappelijke vraagstukken. Natuurlijk kampte het voormalig Oostblok nog met de nodige onrust – er woedde zelfs een burgeroorlog in Joegoslavië –, maar dit werd toch vooral gezien als een tijdelijk probleem: men had hier moeite om zich aan te passen aan de nieuwe wereldorde. Onder leiding van de Verenigde Staten hielp het Westen graag een handje mee om deze aanpassing wat te bespoedigen, desnoods met de inzet van militaire middelen.

Van de uitgelaten en optimistische geest van de jaren negentig valt momenteel nog maar weinig te bespeuren. In plaats van een ‘koude oorlog’ woedt in Oekraïne nu een hete oorlog die de NAVO gevaarlijk dicht in de buurt brengt van een directe confrontatie met Rusland, met alle mogelijk catastrofale gevolgen van dien. De spanning tussen Oost en West is hoger opgelopen

dan ooit tevoren. De geschiedenis is terug van weggeweest. Zoals ook blijkt uit de opstelling van China en India in het Oekraïne-conflict, staan we nog maar aan het begin van grote geopolitieke verschuivingen. De pax Americana lijkt voorgoed voorbij. Een multipolaire wereldorde dient zich aan die tevens het einde markeert van het neoliberale globaliseringsproject.¹ Economie is inderdaad oorlog met andere middelen geworden. Waartoe dit alles zal leiden is hoogst onduidelijk en zeker niet zonder gevaar.

Het conflict met het Rusland van Poetin lijkt de eensgezindheid binnen de Europese Unie en het Westen als geheel te versterken, maar of dat ook zo blijft is nog maar de vraag. Hoe een en ander zich zal ontwikkelen is niet alleen afhankelijk van het verloop van de oorlog in Oekraïne. Eén generatie na de ineenstorting van de communistische wereld kraakt ook de liberaal-kapitalistische orde in haar voegen. Reeds de verkiezing van Trump in 2016 maakte zichtbaar hoezeer de Amerikaanse samenleving de afgelopen decennia innerlijk verdeeld is geraakt. Met populistische leuzen als *America First* stak in het land van de vrijheid een vorm van nationalisme de kop op die lange tijd voor onmogelijk was gehouden. Het politieke landschap is er sindsdien bepaald niet rustiger op geworden, ook niet in de rest van de westerse wereld. Het vertrek van het Verenigd Koninkrijk uit de Europese Unie maakte eens te meer duidelijk in welke mate momenteel ook in de liberale Angelsaksische wereld nationalistische sentimenten opspelen. In heel Europa zijn de laatste jaren ‘populistische’ partijen opgekomen met een politieke agenda die op gespannen voet staat met de idealen van globalisering en liberalisering, die voor velen hun bekoring hebben verloren. Bij de verkiezingen voor de Provinciale Staten op 15 maart 2023 werd één partij, de BoerBurgerBeweging (BBB) – die kritisch staat tegenover het stikstofbeleid van het kabinet en de algehele bestuurscultuur in Nederland – de grootste in alle provincies; iets wat nog nooit eerder was vertoond. Deze eclatante overwinning is een teken aan de wand.

Ook in ons land voelt een steeds grotere groep burgers zich niet meer gezien en gehoord door de klassieke politieke partijen.

Hun kritiek blijft niet beperkt tot de sfeer van de politiek: steeds vaker keren de stemmen zich tegen heel de ‘elite’. Vooral ook op sociale media laten deze burgers in felle bewoordingen van zich horen. Het groeiende verzet tegen de gevestigde orde roept op zijn beurt heftige tegenreacties op, met alle maatschappelijke en politieke spanningen van dien. Zoals we op een uitgesproken manier hebben meegemaakt tijdens de coronacrisis is er momenteel overal in de westerse wereld sprake van een toenemende polarisering, ten koste van het publieke en politieke debat.

Ondertussen stapelen de crises zich op, zeker ook in ons land. Er lijkt momenteel haast geen maatschappelijk terrein meer te bestaan waar geen sprake is van een of andere crisis: klimaat, milieu, landbouw, huisvesting, opvang van asielzoekers, onderwijs, energie, inflatie, sociale ongelijkheid en ga zo maar door. De fragmentatie van het maatschappelijke en politieke landschap in combinatie met de genoemde polarisering versterkt het algehele crisisgevoel en zorgt weer voor nieuwe crises. Niet alleen liggen de opvattingen en belangen van sommige groepen ver uiteen, zij nemen elkaar vaak moralistisch de maat en profileren zich mede in het zich afzetten tegen elkaar. Men is het veelal over ‘de feiten’ al niet eens, laat staan over de nadere interpretatie daarvan of over de consequenties die men eraan verbindt. In de roerige bubbels van ons gefragmenteerde media-universum worden dagelijks grote bellen geblazen én even vaak weer doorgeprikt. Een serieus gesprek over de publieke zaak wordt steeds moeilijker. Dat maakt besturen er niet gemakkelijker op.

Daar komt bij dat vele burgers traditionele instituties wantrouwen en dat gezagsverhoudingen wankel zijn geworden. Van de koning die wordt uitgejouwd op Prinsjesdag en boze boeren voor het huis van een minister tot rellende jongeren en cynische criticasters van eens gezagvolle instituties als het Rijksinstituut voor Volksgezondheid en Milieu (RIVM). Veel burgers laten zich weinig meer gelegen liggen aan het overheidsgezag. Het vertrouwen in het kabinet is momenteel historisch laag, en Rutte IV is ook volgens de dagbladen op zoek naar nieuw gezag.² Naast

alle crises waarmee we al kampen, hebben we dus ook nog eens te maken met een heuse gezagscrisis.

Nu staat het een natuurlijk niet los van het ander. Waar het gaat om de huidige problematiek rond bijvoorbeeld stikstof, huisvesting, opvang van asielzoekers, onderwijs, energie of gaswinning is onze overheid niet zozeer een externe partij, maar heeft zij steeds ook een aanzienlijk aandeel in het ontstaan en het verloop van deze crises. In die zin is de overheid zelf medeschuldig aan het verlies van haar gezag.

Nu lijkt wellicht ook het gebruik van het woord ‘crisis’ in dit verband overtrokken: een wat hysterische aanduiding voor iets wat vroeger gewoon een ‘probleem’ of een ‘uitdaging’ werd genoemd. Het woord ‘crisis’ zelf is inderdaad aan inflatie onderhevig en begint zo langzamerhand zelfs wat te vervelen. De politiek lijkt in bepaalde gevallen zelfs het algehele crisisgevoel te misbruiken ter legitimatie van stevige maatregelen. Desondanks meen ik dat het terecht is om ten aanzien van onze huidige politiek-maatschappelijke situatie te spreken van een gezagscrisis. In dit essay zal ik duidelijk maken in welke zin daarvan sprake is: de grondslag van onze liberaal-democratische rechtsstaat is in het geding. Die zorg wordt natuurlijk ook door anderen geuit. Niemand minder dan de minister van Staat Herman Tjeenk Willink wijst al lange tijd op de zorgelijke uitholling van onze rechtsstatelijke instituties.³ De ontwrichtende gevolgen daarvan beginnen steeds pijnlijker vormen aan te nemen.

Zo kwam eind 2020 het alarmerende rapport *Ongekend onrecht* uit, het eindverslag van het onderzoek naar misstanden met betrekking tot de kinderopvangtoeslag. Daarin spreekt een parlementaire commissie onder leiding van Chris van Dam van een ernstige schending van de grondbeginselen van de rechtsstaat.⁴ De wetgevende, de uitvoerende én de rechterlijke macht zijn verregaand tekortgeschoten in hun behandeling van Nederlandse burgers en hebben elkaar niet gecorrigeerd. Burgers werden niet beschermd, maar zelfs belaagd door hun eigen overheid. Hoewel al lange tijd duidelijk was dat het gevoerde beleid in veel gevallen bijzonder hardvochtig was, dat de opgelegde

sancties disproportioneel waren en dat de zorgvuldigheid soms ernstig te wensen overliet, kwamen verschillende overheidsinstellingen niet in actie. Dit gebeurde zelfs niet toen Nationale ombudsman Reinier van Zutphen in 2017 stevig aan de bel trok.⁵ Het vertrouwen van de burger in de overheid is daarom ernstig geschonden, aldus *Ongekend onrecht*. Dit vertrouwensverlies hangt samen met het ontstaan van grootschalige functionele systemen waarin de menselijke maat geheel uit het oog is verloren.⁶ Bovendien blijkt de overheid niet goed in staat om orde op zaken te stellen. Bij de Uitvoeringsorganisatie Herstel Toeslagen (UHT), speciaal ingesteld om alle zaken in de toeslagenaffaire af te handelen, heerst er volgens media een angstcultuur en is het chaos.⁷ Medewerkers lopen vast in interne regels en procedures en hun contracten worden niet verlengd zodra ze kritiek hebben op de organisatie. De afhandeling van zaken kan nog wel tot 2030 duren.

Toch is het te gemakkelijk om simpelweg ‘de overheid’ aan te wijzen als oorzaak van de huidige gezagscrisis. Zeker tegenwoordig zijn we nogal snel geneigd de schuld voor van alles en nog wat buiten onszelf te leggen. Maar we kennen toch niet voor niets de zegswijze ‘Ieder volk krijgt de regering die het verdient’? Onze politieke cultuur is een uitvloeisel van onze gehele cultuur. Om te beginnen leven we in een democratische rechtsstaat. Uiteindelijk bevolken de burgers zelf de wetgevende, uitvoerende en rechterlijke macht waaruit die overheid is opgebouwd. Bovendien werd de VVD van Mark Rutte bij de landelijke verkiezingen in het voorjaar van 2021 voor de vierde maal op rij de grootste partij van ons land. Rutte heeft de afgelopen twaalf jaar onmiskenbaar een groot stempel gedrukt op de inrichting en het functioneren van onze overheid, maar hij is mede door het volk zelf in deze positie gebracht. Bij onvrede is er dus ook alle reden voor een blik in de spiegel.

Het aandeel van burgers in de huidige crisis rond overheidsgezag betreft echter niet alleen hun stemgedrag. Er is al lange tijd sprake van een culturele verschuiving waarin de aanvaarding van gezag allerminst voor zich spreekt, al helemaal niet in

ons land met zijn van oudsher grote nadruk op individuele vrijheid. Sinds de jaren zestig van de vorige eeuw zijn allerlei hiërarchische verhoudingen in onze samenleving onder druk komen te staan. Het is daarom niet alleen de vraag of onze instituties en gezagsdragers nog wel deugen, maar ook hoeveel gezag de postmoderne mens zelf nog aanvaardt – en onder welke voorwaarden.

Waar het gezag tanende is, staat uiteindelijk ook de politiek-maatschappelijke orde op het spel. Dat is eens te meer het geval wanneer zich grote crises voordoen en burgers zware offers moeten brengen. Juist dan groeit het gevaar van plotse omslagen en maatregelen die indruisen tegen de grondslagen van onze liberaal-democratische rechtsstaat. Iets daarvan werd al zichtbaar tijdens de coronacrisis, die daarmee een verontrustende ondertoon had.

Het is geen toeval dat we de laatste jaren steeds vaker horen dat er een nieuw ‘sociaal contract’ nodig is tussen overheid en burger.⁸ Daarvoor zijn echter wel beide partijen nodig. Wat mogen burgers van hun overheid verwachten en wat mag, andersom, de overheid van haar burgers verwachten? Gezag valt of staat met deze wederkerigheid. De burger die meent dat alles om hem draait is niet in staat om overheidsgezag te aanvaarden, en een overheid die het recht en het welzijn van haar burgers uit het oog verliest, verspeelt haar gezag. Zoals ik hierna zal betogen zullen burgers en overheid elkaar moeten vinden in een gedeeld idee van een gemeenschappelijk goed. Dat is echter gemakkelijker gezegd dan gedaan. De crisis waarmee we kampen is mogelijk dieper dan we zelf doorhebben.

Met dit filosofische essay probeer ik meer helderheid te scheppen in de huidige gezagscrisis. Het is opgebouwd uit vier samenhangende delen, die niettemin ook los van elkaar gelezen kunnen worden.

1) *De legitimiteit van gezag*. De vraag naar gezag begint met een eerste verkenning van de problematiek, uitgaande van het woord ‘gezagscrisis’ zelf. Om de vraag naar de legitimiteit van gezag verder uit te diepen behandel ik vervolgens kort enkele

centrale inzichten uit de traditie van de deugdethiek. Aansluitend onderscheid ik verschillende vormen van gezag en het soort legitimiteit dat daarbij in het spel is. Deze begripsmatige analyse vormt de achtergrond waartegen de huidige gezagscrisis geïnterpreteerd zal worden.

2) *Hoe zijn we hier terechtgekomen?* Om zicht te krijgen op de historische context van de huidige gezagscrisis sta ik vervolgens uitvoerig stil bij de algehele transformatie van onze cultuur sinds de jaren zestig. Daarbij wordt duidelijk dat de bevrijding van het individu een opmerkelijke nieuwe invulling krijgt tijdens de neoliberale revolutie van de jaren tachtig waarin de basis wordt gelegd voor onze huidige netwerksamenleving. De systemische inrichting daarvan wordt door een groeiende groep mensen niet meer zozeer als een bevrijding ervaren, maar juist als een bedreiging gezien.

3) *Wat is er eigenlijk met ons aan de hand?* Na een korte, deels methodische uiteenzetting over de rol van ‘verbeelding’ in het menselijk leven volgt een beschrijving van ons postmoderne èthos en de sociaal-culturele dynamiek waarmee dat gepaard gaat. Er zal betoogd worden dat onze consumptieve belevingscultuur – waarin zowel oude als nieuwe media een dominante rol spelen – het gevoel voor burgerschap uitholt, maatschappelijke polarisatie in de hand werkt en gezagsverhoudingen ondermijnt. Het proces van globalisering dat is uitgemond in het hybride systeem van de netwerksamenleving blijkt zowel sterk convergerende als divergerende krachten op te roepen die zich inmiddels ook politiek vertalen.

4) *Het tanende gezag van de overheid.* Binnen de toch al complexe sociaal-culturele dynamiek van onze huidige samenleving blijkt de overheid met een vijftal leegtes te kampen die verband houden met de systemische veranderingen die sinds de jaren tachtig zijn doorgevoerd. De elementaire beginselen van rechtvaardigheid en het gemeenschappelijk goed, die de grondslag en legitimiteit van de staat zelf vormen, zijn de afgelopen decennia danig verwaarloosd. Daarmee is uiteindelijk ook de toekomst van onze liberaal-democratische rechtsstaat zelf in het geding.

In een afsluitend vijfde deel geef ik enkele suggesties voor hoe de overheid binnen de huidige condities haar gezag zou kunnen herwinnen.

In het slotwoord wijs ik op de noodzaak van een meer fundamentele bezinning op de zielsmatig-geestelijke dimensie van de huidige gezagscrisis in onze cultuur als zodanig.

II

Hoe zijn we hier
terechtgekomen?

Filosofie is haar tijd in gedachten gevat

Mede aan de hand van de traditie van de deugdethiek lieten zich verschillende vormen van gezag onderscheiden. De legitimiteit van het gezag als een zeker recht van spreken dat sommige mensen vergund wordt, bleek verband te houden met hun specifieke kwaliteiten, ervaringen of verdiensten. De deugd van de praktische wijsheid heeft bij uitstek betrekking op de inrichting en het bestuur van een politieke gemeenschap.

Gezagsverhoudingen liggen besloten in de institutionele ordening van de wereld die zich heeft georganiseerd in een politieke gemeenschap. In hoeverre er werkelijk sprake is van gezag is steeds afhankelijk van de ervaring van de legitimiteit van deze orde en haar gezagsdragers. Hoe dan ook vormt zij mede de horizon waarin ik meer of minder bewust mijn eigen doen en laten situeer: reeds bij de aanschaf van een huis ga ik er bijvoorbeeld impliciet van uit dat 'de overheid' mijn eigendom zal beschermen. Maar de menselijke verbeelding reikt verder dan deze gemeenschap in deze tijd; zij kan zich uitstrekken tot in mythische verten en zelfs de oorsprong van al wat is 'voor de geest' halen. Daarin verschijnt een andersoortige orde waarin ik mijn eigen leven situeer.

Het geestelijke gezag van de religieuze voorman of -vrouw heeft betrekking op deze weidse verbeeldingswereld waarin bepaalde verhalen ons in vervoering kunnen brengen en tot een bepaalde manier van leven kunnen aansporen. Datzelfde geldt voor profetisch en messianistisch gezag, hoewel daarbij gevoel en verbeelding een grotere rol spelen. We zagen het bij de jongens en meisjes die naar Syrië afreisden, op zoek naar een eigentijds kalifaat. In instituties en religieuze rituelen, maar ook in concrete gewoonten en gebruiken worden het gevoelsleven en de verbeelding van de mens tot hun 'aardse' realiteit teruggebracht: het tastbare leven van alledag. Zo was voor de protestant het dagelijkse Bijbellesen, maar evengoed de gewetensvolle uitoe-

fening van zijn beroep, de daadwerkelijke beoefening van zijn geloof. Maar niet alleen geloofswaarheden, ook ‘metafysische’ denkbeelden kunnen van grote betekenis zijn voor de manier waarop we naar het leven kijken en ons tot ons eigen leven verhouden. Zo rust het ideologisch gezag in zulke gemeenschappelijke denkbeelden die eveneens een groot stempel kunnen drukken op onze kijk op mens, maatschappij en staat. Ook zij kennen overigens hun eigen profeten, messiassen en martelaren die een omwenteling in gang kunnen zetten, zoals de Franse Revolutie en de Russische Oktoberrevolutie ons leerden.

Er is bij de eerste verkenning van de problematiek al op gewezen dat gezag steeds ook een tijdelijke of historische dimensie kent. De legitimiteit van een politieke orde en haar gezagsdragers is dan ook nauw verbonden met de maatschappelijk-culturele ontwikkelingen van dat moment. Zo vormde het verlies van legitimiteit van het absolutisme aan het eind van het ancien régime de opmaat van de Franse Revolutie.¹ Leaders en gezagsdragers moeten ‘bij de tijd zijn’ om te kunnen inspelen op wat er gaande is, willen zij maatschappelijke onderstromen in goede banen leiden. Nelson Mandela was bij de tijd, en dat gold ook voor Napoleon en Churchill. Zij ontleenden hun gezag mede aan deze bijzondere relatie tot hun eigen tijd. De legitimiteit van hun gezag kende een historische dimensie. Daarmee is aangegeven dat een tijd zich mede laat beschrijven aan de hand van verschillende vormen van gezag die erin zichtbaar worden in hun onderlinge dynamiek: ten tijde van de Franse Revolutie ligt het gezag van Kerk en Koning zwaar onder vuur. Het ideologisch gezag van ‘de Rede’ komt ervoor in de plaats, met de nodige grimmigheid van dien.

De volgende stap in dit onderzoek is gelegen in een nadere beschouwing van onze eigen tijd en de maatschappelijke dynamiek die daarin schuilgaat. Dan is het natuurlijk meteen ook de vraag op wat voor manier we die eigen tijd in een filosofische zin ter sprake kunnen brengen. Volgens Hegel is filosofie ‘ihre Zeit in Gedanken erfasst’.² Bij uitstek de filosofie is in staat om de eigen tijd in gedachten te vatten. Daarmee bedoelt Hegel ze-

ker niet dat filosofie een samenvatting geeft van de hoofdzaken die in een bepaalde tijd voorvallen. Het gaat er veeleer om dat de begripsmatige principes die een tijd zijn specifieke karakter geven binnen de ontwikkeling van de geschiedenis door de filosofie in gedachten worden gevat. Zij brengt de tijdgeest tot begrip van zichzelf. Deze invalshoek geeft een filosofische beschouwing van de tijd een fundamenteel ander karakter dan de positief-wetenschappelijke beschrijvingen daarvan zoals die door bijvoorbeeld de geschiedkunde of de sociologie worden gegeven. Alle mens- en geesteswetenschappen wijzen uiteindelijk op de filosofische grondvraag hoe de mens als een tijdgebonden of historisch wezen begrepen moet worden. Wat betekent deze 'geschiedmatigheid' van het menselijk (samen)leven zelf?

De vraag naar de geschiedenis en de tijdelijkheid van het menselijk bestaan vormt sinds Hegel een belangrijk thema in het westerse denken. Marx formuleerde met zijn historisch materialisme een ander antwoord, Spengler en Heidegger gingen weer een andere weg. Fukuyama bewoog zich met zijn these van het einde van de geschiedenis in het spoor van Hegel. Daarnaast greep hij terug op moderniseringstheorieën waarop het historisch materialisme van Marx een groot stempel heeft gedrukt. De manier waarop de eigen tijd wordt geduid hangt steeds samen met de idee van geschiedenis zelf en het tijdgebonden karakter van het menselijk bestaan. Het voert hier te ver om diep op deze problematiek in te gaan, maar om eventuele misverstanden te voorkomen wil ik hier kort mijn eigen filosofische benadering schetsen waar het gaat om de vraag naar de eigen tijd.

In zekere zin sluit ik aan bij het gangbare taalgebruik waarin we zeggen dat iedereen een kind van zijn tijd is. De idee van 'generaties' met hun specifieke kenmerken en historische manifestatie is ook in allerlei positief-wetenschappelijk onderzoek geen vreemde gedachte.³ Zij laat zich in verband brengen met het spreken over een 'tijdgeest' als aanduiding van een bepaalde mentaliteit of sfeer met bijbehorende ideeën, idealen en allerlei andere culturele uitingen, die onderling een zekere samenhang vertonen en zo een eigen verbeeldingswereld vormen. Een verge-

lijkbare ervaring van tijd komt naar voren wanneer we in kwalitatieve zin spreken over ‘decennia’: de jaren dertig, de jaren zestig of de jaren tachtig. De culturele manifestaties en gebeurtenissen in zo’n decennium kennen naar onze indruk eenzelfde sferische stijl of kwaliteit. Dat er in zo’n tijdsgewricht bepaalde technologieën opkomen en mensen zich in groten getale aangesproken weten door specifieke ideeën en idealen, soorten vermaak en kunstuitingen of massaal bepaalde activiteiten aan de dag leggen, is dan de manifestatie van een tijdgeest.

Daarin ligt steeds ook een mate van onvoorspelbaarheid en onbeheersbaarheid. Niet alleen blijkt de implementatie van nieuwe technieken en richtinggevende idealen in de praktijk anders uit te pakken dan verwacht, ook de verwerkelijking ervan brengt vaak een eigen dynamiek teweeg die niet voorzien was. Wat de uitvinding van het internet met onze samenleving zou doen, was begin jaren negentig volstrekt onduidelijk. De weerslag die zo’n nieuwe realiteit op een bepaalde samenleving heeft, de reacties of tegenreacties die zij oproept en de motieven die daarin een rol spelen hebben eveneens een sferisch karakter waarin sprake is van een bepaalde resonantie tussen mensen. Ze kan ook leiden tot polaire groepsvorming waarin de polen in hun strijd met elkaar de tijd een eigen karakter geven. Als zodanig gaat zelfs in die grondige strijdigheid op dieperliggend niveau een gemeenschappelijke zin schuil: het arbeidersproletariaat en de bourgeois behoren zagezegd tot dezelfde wereld van industriële productie.

Deze zin werd eerder aangeduid als dat wat mensen op een bepaald moment ‘bezielt’ en ervoor zorgt dat ze zich op een bepaalde wijze gedragen. Met de notie ‘bezieling’ wordt dan vooral ook geduid op dieperliggende motieven die ons in een bepaalde richting doen gaan en die ervoor zorgen dat wij ons op een bepaalde wijze verhouden tot onszelf en elkaar. Wat mensen daarbij van zichzelf en hun gedragingen zeggen hoeft overigens niet samen te vallen met wat hen ten diepste drijft. Deze motieven vormen de innerlijke eenheid van een levenshistorische dynamiek die op allerlei manieren tot uitdrukking kan komen.

Zo kunnen we bij kinderen bepaalde ‘trekken’ ontwaren die later een rode draad blijken te vormen in hun leven. Bepaalde gedragingen en gebeurtenissen in hun leven getuigen dan van een samenhang of zin die zich als ‘motieven’ in het weefsel van hun levensloop laten beschrijven. Het gaat daarbij niet om causale verklaringen waarom het een het ander veroorzaakt, maar om een kenmerkende samenhang waarin het een betekenisvol verbonden is met het ander.

Op een vergelijkbare manier laten zich ook historische periodes in hun onderscheidenheid en betekenisvolle samenhang beschrijven. Met de blik uitdrukkelijk gericht op deze dieperliggende motieven wordt dan een bepaalde historische ontwikkeling beschreven. Zij wordt dan niet zozeer als een causale samenhang opgevat, maar als de ontvouwing van een cultuur met haar eigen zielsmatige dynamiek. Zoals in een biografie tekenende voorvallen in iemands leven kunnen worden aangehaald die een beeld geven van iemands persoonlijkheid en wat hem of haar beweegt, gaat het in deze ‘diepte-filosofische’ benadering om het schetsen van een tijdsbeeld waarin de dieperliggende motieven daarvan naar voren komen. Dat betekent ook dat allerlei gebeurtenissen en culturele uitingen niet zozeer met het oog op hun letterlijke inhoud en betekenis worden beschreven, maar steeds ook met het oog op deze symbolische zin waarin zij verwijzen naar deze dieperliggende motieven en tendensen. Aan de hand daarvan kan ook een bepaalde samenhang duidelijk worden gemaakt waarin het een betekenisvol verband houdt met het ander. Daartoe behoort overigens ook een innerlijke strijdigheid waarin het een wordt wat het is in de strijd met het ander: een grondgedachte die we reeds bij Herakleitos aantreffen.⁴

Daarmee is dan tevens gezegd dat het hier niet gaat om de exacte weergave van bepaalde geloofswaarheden of maatschappelijke idealen zoals die op een bepaald moment de ronde doen, maar om de dieperliggende zin daarvan waarvan zij de uitdrukking vormen. Zo kan ook duidelijk worden waarom zulke waarheden of idealen hun aantrekkingskracht verliezen en overgaan in andere of ogenschijnlijk zelfs tegengestelde opvattingen. Op

die manier laat zich bijvoorbeeld ook duidelijk maken hoe het mogelijk is dat de jarenzestiggeneratie met haar overwegend linkse kritiek op het kapitaal en de consumptiemaatschappij zich in de jaren tachtig massaal bekeert tot een cultuur van zakelijkheid waarin het neoliberale denken zijn intrede doet en de consumptiecultuur ontketend wordt. Zolang we de ideologische manifestaties van deze beweging slechts op de letter bestuderen, laat zich niet begrijpen hoe een dergelijke omslag zich kon voordoen.

In plaats daarvan probeer ik hier een beeld van deze geschiedenis te schetsen waarin ik tracht de dieperliggende motieven van deze ontwikkeling aan het licht te brengen. Methodisch gesproken gaat het dan niet primair om de nauwgezetheid in de beschrijving van opeenvolgende gebeurtenissen, en evenmin om de volledigheid van de beschrijving of de exacte weergave van bepaalde theorieën, maar meer om een beeldende beschrijving waarin we voeling krijgen met deze dominante motieven en tendensen en de wijze waarop zij zich ontwikkelen door de tijd heen. Daarbij worden ook allerlei conflicten tussen groepen zichtbaar die in hun wisselwerking de complexe strekking van deze zielsmatige ontvouwing in de loop der geschiedenis duidelijk maken.

Aangezien het centrale thema van dit essay de huidige gezagscrisis betreft, zal ik hierna enkele motieven en tendensen schetsen van de algehele politiek-culturele transformatie van de gezagsbeleving in de laatste decennia. Deze schets maakt deel uit van een veelomvattender analyse van de westerse cultuurgeschiedenis die ik elders uitvoeriger uiteengezet heb.⁵ Een belangrijk motief daarin vormt het belang van de zogenoemde subjectiviteit zoals die bijvoorbeeld in de zestiende eeuw al binnen het protestantisme tevoorschijn komt in de positie van het geweten. In de moderniteit werkt deze geestelijke traditie door in het 'rationele' ideaal van het autonome individu dat we op verschillende manieren ook in de verlichting en de romantiek tegenkomen. Modernisering kan van daaruit ook wel worden getypeerd als een *proces van bevrijding* dat gericht is op de algehele herinrichting van de wereld vanuit het principe van het

menselijk zelfbewustzijn en vrijheid.⁶ De moderne wetenschap, techniek, economie en rechtsstaat staan allemaal in het teken van deze grootse opgave die de moderne mens voor zichzelf geformuleerd heeft.

MacIntyre spreekt in *After Virtue* over het abstracte karakter van de verlichtingsmoraal en haar destructieve gevolgen voor de moderne wereld op de lange termijn.⁷ Deze abstractie houdt in mijn ogen verband met de sterk ‘intellectueel-geestelijke’ grondslag van deze (post)moderne moraal en de technisch-economische inrichting van de wereld waarin het denken zich steeds verder losmaakt van het lichamenlijk-bezielde leven. Vooral denkbeelden regeren zogezegd, ten koste van ziel en lichaam. Filosofisch-wetenschappelijk gesproken is deze beweging al ingezet bij Descartes’ bepaling van de mens als een denkend Ik (*ego cogito*). Daarmee stuiten we op een centraal motief in de moderniteit.

De ondergang van het communisme aan het eind van de twintigste eeuw markeerde het einde van een moderne ideologische levensbeschouwing. Inmiddels kraakt ook de liberaal-kapitalistische rechtsstaat in zijn voegen. Hierna zullen we schetsen hoe de huidige problematiek rond gezag te maken heeft met deze (post)moderne dynamiek van ‘bevrijding’.⁸ Binnen de context van onze technisch-economische consumptiecultuur heeft een abstract vrijheidsideaal zich losgezongen van fundamentele dimensies van het goede leven: menselijke relaties, het eigen lichaam, de natuur en instituties. Het zoekt nu in verwarring naar zichzelf en vult zichzelf momenteel met allerlei denkbeelden over deze dimensies met het oog op het goede leven. De postmoderne mens ervaart in toenemende mate hoe zijn bestaan in het luchtledige begint te hangen. Aldus dringt zich de vraag naar de zin van dit alles in alle hevigheid aan ons op. Deze elementaire zinvraag – die momenteel met name ook bij jongeren opspeelt – wijst op een crisis van de moderniteit zelf die zich onder meer openbaart in de vorm van een gezagscrisis.

De jaren zestig vormen bij uitstek de periode in onze cultuurgeschiedenis waarin ‘het gezag’ in alle opzichten aan kri-

tiek werd onderworpen. Zeker wat gezag betreft laat de situatie in onze huidige tijd zich verduidelijken vanuit de culturele omwenteling die in deze periode plaatsvond. Startend bij de jaren zestig zelf zullen we kort de verschillende decennia doorlopen om daarin een bepaalde lijn en dialectische ontwikkeling zichtbaar te maken waarin de verschillende motieven en tendensen op elkaar reageren. In dit tweede deel, deel II, zal ik vooral de nadruk leggen op de structurele veranderingen die zichtbaar worden op sociaal-cultureel en politiek-economisch vlak. Uitgaande daarvan zal ik in deel III nader ingaan op de onderliggende psychosociale dynamiek waarmee die veranderingen gepaard gaan, en tevens proberen om ze in hun samenhang te begrijpen vanuit hun zielsmatige onderstroom.

Aangezien ik al eerder heb opgemerkt dat gezag weerklank moet vinden voor zijn legitimiteit, zal ik in mijn schetsmatige beschrijving van de verschillende decennia een zekere nadruk leggen op deze sferische resonantie en haar betekenis voor een bepaalde periode. In deze beeldende beschrijving gebruik ik steeds ook voorbeelden uit het bredere culturele domein die iets van deze resonantie voelbaar kunnen maken. Daarbij grijp ik geregeld terug op bepaalde ontwikkelingen in de populaire cultuur; niet alleen omdat die bij de lezer doorgaans enige herkenning zullen oproepen, maar ook omdat bij uitstek in die populaire cultuur de sfeer van een bepaalde periode tot uitdrukking komt. Omdat het mij er uiteindelijk om gaat scherper zicht te krijgen op onze huidige situatie, zal ik van de ontwikkelingen in de laatste vijftien jaar een wat uitvoeriger beschrijving geven.

De jaren zestig: er komen andere tijden

In mijn ogen is er geen lied dat beter de sferische resonantie van de grote culturele omwenteling van de jaren zestig tot uitdrukking brengt dan ‘The Times They Are A-Changin’ van Bob Dylan uit 1963: ‘Come gather ’round people wherever you roam/and admit that the waters around you have grown...’

Senatoren, congresleden, vaders en moeders worden gewaar-schuwd dat de bestaande orde zal verdwijnen: een nieuwe wereld is op komst. Er heeft zich een geestdriftig verlangen meester gemaakt van deze onstuimige generatie waarin maatschappijkritische denkbeelden over wat er mis is vergezeld gaan van droombeelden over hoe het anders moet. In feite hadden James Dean en Elvis Presley al in de jaren vijftig laten zien dat het voor jongeren gedaan was met de wereld van hun ouders.

Dylan wilde bewust een lijdlied schrijven voor deze naar verandering hunkerende jonge generatie. Zijn inzet voor de Amerikaanse burgerrechtenbeweging en zijn lidmaatschap van de moderniteitskritische folkcultuur in de eerste jaren van zijn muzikale carrière namen in deze periode een vorm aan die hem een haast profetisch aura zou verschaffen. Hoewel Dylan zelf er al snel weer van terugschrok om *the voice of a generation* te worden en zelfs uitdrukkelijk afstand nam van de studenten- en hippiebeweging, die zich kort daarna flink zou gaan roeren, staat het lied tot op de dag van vandaag symbool voor de bevlogen geest van die periode. De jonge generatie had nieuwe helden en woordvoerders nodig; Dylan werd er een van, ook al was het tegen zijn eigen zin.

De verkiezing van John F. Kennedy tot president van de Verenigde Staten in 1960 was een eerste aankondiging van de grote culturele verandering die op komst was. Maar de verdorvenheid van de gevestigde orde werd in de ogen van de protestgeneratie eens te meer bevestigd door het brute einde dat in november 1963 aan diens leven werd gemaakt. De avond na de moord opende Dylan zijn concert met ‘The Times They Are A-Changin’’, alsof hij nog maar eens wilde benadrukken dat de moord niet de veranderingen ongedaan konden maken die in de lucht hingen. Helaas zou het niet blijven bij deze ene politieke moord. In april 1968 werd Martin Luther King doodgeschoten, de grote leidman van de burgerrechtenbeweging, in juni gevolgd door Robert Kennedy, die hetzelfde lot trof als zijn broer John. Zowel Kennedy als Martin Luther King verkondigde een droom, maar aan beiden werd met geweld het zwijgen opgelegd.

Het onmiskenbaar messianistische gezag dat Martin Luther King genoot getuigt van de grote weerzin bij velen jegens de repressieve orde waarin Afro-Amerikanen als tweederangsburgers werden weggezet. De diepgevoelde noodzaak tot bevrijding zou zich bij de jonge generatie echter niet beperken tot de Afro-Amerikaanse bevolking, maar betrof uiteindelijk allerlei groepen die op wat voor manier ook werden achtergesteld en onderdrukt: vrouwen, homo's, arbeiders, psychiatrische patiënten en ga zo maar door. Het zou niet lang duren voordat de gehele maatschappelijke orde en de bijbehorende gezagsverhoudingen hun legitimiteit zouden verliezen. Bij jongeren maakt het institutionele gezag van hun ouders, geestelijk leiders en overheidsfunctionarissen plaats voor het messianistisch of ideologisch gezag van charismatische figuren. Tegenover het bekrompen en schijnheilige burgerlijke leven wordt het ware leven of authentieke bestaan gezet dat bij uitstek wordt belichaamd door bepaalde kunstenaars, filosofen, schrijvers, artiesten en muzikanten.

Mede dankzij de opkomende popcultuur vinden revolutionaire denk- en droombeelden weerklank bij een groot deel van de jonge generatie, en dan met name in de wat hoger opgeleide milieus. Het generatieconflict is geboren en neemt al snel een politiek-ideologische vorm aan van de *counterculture*.⁹ Daarin spelen studenten een hoofdrol, zowel in de Verenigde Staten als in Europa en andere delen van de wereld. Mede dankzij de opkomst van moderne massamedia werd hun culturele revolutie een internationale aangelegenheid die overal vrijwel gelijktijdig plaatsvond.

In de Verenigde Staten is het de linksactivistische beweging Students for a Democratic Society (SDS) die zich solidair verklaart met de burgerrechtenbeweging. Met studentenleiders als Alan Haber, Sandra Cason en Tom Hayden vormt zich reeds in het begin van de jaren zestig een groeiende studentenbeweging die geweldloze protesten organiseert in de vorm van sit-ins en andersoortige bijeenkomsten.¹⁰ De groep verbindt zich met de arbeidersbeweging en gaandeweg beginnen ook steeds ex-

tremere vormen van maatschappijkritiek de kop op te steken, veelal geschoeid op neomarxistische en maoïstische leest. Men keert zich massaal tegen de oorlog in Vietnam. Vanaf 1967 beginnen de steeds grimmiger wordende acties ook gewelddadige vormen aan te nemen. Mede onder invloed van de *counterculture* in Amerika zal in de loop van de jaren zestig ook in Europa het verzet ontbranden en daarbij deels ook weer zijn eigen thema's kiezen. Met roemruchte studentenleiders als Daniel Cohn-Bendit en Rudi Dutschke eist men niet alleen ingrijpende veranderingen aan de universiteit; nee, de gehele maatschappij dient ingrijpend te worden hervormd.

Tegelijkertijd is er in deze periode ook sprake van een donkere culturele onderstroom in de populaire cultuur die niet zozeer ideologisch van aard is. Daarin is de hoop op een betere toekomst ver te zoeken. Hij laat van zich horen in illustere popbands als The Velvet Underground en niet te vergeten The Doors. In de nummers van Jim Morrison – die decennialang een voorbeeld voor vele miljoenen tieners en adolescenten zal zijn – resoneert de duistere kant van deze onstuimige tijdgeest. Beïnvloed door dichters als Baudelaire en Rimbaud en denkers als Nietzsche zijn bij hem geen grote politieke aspiraties te horen. Onder invloed van allerlei verdovende middelen opent zich hier veeleer de afgrond van de eigen ziel, de in zichzelf woelende roesachtige beleving. Bij The Doors begint een lijn in de popmuziek die doorloopt tot aan de dag van vandaag.

Het iconische nummer 'The End', afkomstig van het debuutalbum van The Doors uit 1967, wordt een heel ander lijflied van deze generatie waarin seks, drugs, geweld en het gevoel van ontworteling de boventoon voeren. Zo'n twaalf jaar later, met de film *Apocalypse Now*, raakt het nummer onlosmakelijk verbonden met de waanzin van de Vietnamoorlog:

Lost in a Roman wilderness of pain
and all the children are insane
all the children are insane
waiting for the summer rain...

Zoals eerder al zichtbaar werd bij optredens van The Beatles en The Rolling Stones stond reeds de vorm van het popconcert op gespannen voet met de burgerlijke mores. Wat de opkomende popcultuur hoe dan ook deelt met de studentenbeweging is de aanval op bestaande burgerlijke omgangsvormen. Popmuziek was in die dagen de culturele uitingsvorm bij uitstek, waarin het nieuwe levensgevoel van de jonge generatie tot uitdrukking kwam en waarin zij zich haast cultisch organiseerde. De bevrijding van het individu ging vergezeld van massa-evenementen en uitgelaten vormen van een feestelijke saamhorigheid die wereldwijde vormen aannam. Massaprotesten en popconcerten liepen in elkaar over. Woodstock werd het epische hoogtepunt van deze tegencultuur: een betoverende mengeling van liefde, seks, drugs, rock-'n-roll, grootse idealen en politiek activisme. Dylan zelf moest er uiteindelijk niet veel meer van hebben: hij ontvluchtte bewust Amerika ten tijde van het festival, dat nota bene bijna in zijn eigen achtertuin plaatsvond!

In haar meer intellectuele vorm manifesteert de gezagscrisis zich in een driedelige beweging van *ontmaskering*, *kritiek* en *protest*, veelal in massale vorm. Het voert in dit verband te ver om de onderscheiden vormen van maatschappijkritiek uiteen te zetten, en dat is ook niet nodig om de grote historische beweging te zien. De studentenbeweging greep in haar kritiek terug op het gedachtegoed van denkers als Marx, Freud, Marcuse, Adorno, Horkheimer, Sartre en De Beauvoir. Hoewel de politieke kleur van dit verzet links genoemd kan worden, ontstonden daarbinnen weer allerlei stromingen en groeperingen (zoals neomarxisten, maoïsten, trotskisten, provo's en anarchisten) die geregeld ook elkaar zouden verketteren. Ondanks alle onderlinge verschillen was de gemeenschappelijke vijand helder: de nationalistische en kapitalistische 'bourgeois' burgercultuur en haar representanten.

Op basis van deze cocktail aan invloeden vormde zich een nieuwe vorm van linkse ideologie met een eigen verhaal van gevangenschap en bevrijding dat grofweg en ietwat clichématig als volgt luidt. Traditionele instituties als het gezin, de kerk en

de natiestaat hadden mensen op grote schaal in het keurslijf van het burgerlijke bestaan gedrongen en tot (seksueel) gefrustreerde individuen gemaakt die hun onbehagen vooral op elkaar uitleefden in agressief gedrag en perverse machtsspelletjes. De brave gehoorzaamheid aan functionarissen had van mensen monsters gemaakt en het drama van de twee wereldoorlogen naderbij gebracht. Ja, ze had zelfs geleid tot de Holocaust. Volgens de studenten moest er daarom een einde worden gemaakt aan allerlei vormen van discriminatie en onderdrukking door 'het systeem'. De mens moest van zijn burgerlijkheid bevrijd worden, zodat zijn ware individualiteit tevoorschijn kon komen. Er moest een nieuw soort geweldloze gemeenschap worden gesticht van vrije individuen die samen zouden leven en werken in open democratische instituties. De aanval op het institutionele gezag gaat in deze periode gepaard met een massale roep om inspraak of zeggenschap en de bijbehorende institutionele hervorming.

De studenten eisten dan ook interne en externe democratisering van de universiteiten: veel grotere groepen jongeren, juist ook die van gewone komaf, moesten toegang krijgen tot academisch onderwijs. Ze mochten daarvan niet langer worden buitengesloten als gevolg van impliciete selectie door het systeem. Daarnaast wilde men democratische bestuursmodellen in de plaats stellen van oude gezagsstructuren waarin hoogleeraren met elkaar de dienst uitmaakten. Hun legitimiteit binnen de universiteiten stond ter discussie; niet langer hadden alleen zij het recht op het recht! De klassieke rechtvaardiging van gezagsverhoudingen op basis van iemands institutionele positie, zijn deskundigheid of staat van dienst werd 'ontmaskerd' als een verkapte machtspolitiek van de elite, marxistisch gezegd: het product van een vals bourgeoisbewustzijn. Het was gezegd een manier om anderen aan zich te onderwerpen en van bovenaf het zwijgen op te leggen.

De studenten ontwaarden niet alleen op de universiteit, maar overall onderdrukking en maatschappelijk onrecht. Ethisch handelen neemt hier de gedaante aan van een totale maatschappelijke hervorming: men bouwt aan een andere wereld. Verticale ge-

zagsstructuren moesten plaatsmaken voor horizontale ‘raden’ en andersoortige overlegverbanden tussen verschillende partijen.¹¹ De bevrijding van het individu en de democratisering van maatschappelijke verhoudingen impliceerden een lange mars door de instituties. De tijd van emancipatie en democratisering brak aan.

Ook de wetenschap zelf moest aan een kritische reflectie worden onderworpen. In haar theorievorming en canon spelen er, veelal ongemerkt, economische belangen, machtsstructuren en bourgeoisieidealën. Daarom moet niet alleen de universiteit, maar ook de wetenschap zelf grondig worden hervormd. Het kapitalistische duivelspact tussen wetenschap, techniek en de consumptiesamenleving moest worden gebroken. Dit pact had geleid tot vervreemding op allerlei terreinen: de natuur, onze lichamelijkheid, de verhouding tussen man en vrouw, het functioneren van instituties en de spirituele dimensie van het bestaan. Het boek *Silent Spring* van Rachel Carson, verschenen in 1963, had bij velen de ogen geopend voor de desastreuze effecten van pesticiden in de geïndustrialiseerde landbouw. Velen wilden terug naar een meer oorspronkelijke manier van leven, in woongroepen en communes, dicht bij de natuur. Maar het ging niet alleen om een andere omgang met de natuur. Alle traditionele structuren en gezagsverhoudingen werden bekritiseerd. Alles was aan twijfel onderhevig, alles moest worden beproefd. Oude maatschappelijke vormen hadden hun tijd gehad. Kritische wetenschap en het maatschappelijke experiment dienden in de plaats te komen van geloof en traditie, en mondig zelfbepaling moest de plaats innemen van stomme gehoorzaamheid.

Mensen dienden inwendig én uitwendig bevrijd te worden van de verstikkende burgercultuur met haar rigide instituties en haar vervreemde moraal. Niet langer mochten de zorg voor het gezin en de eerbare vervulling van arbeid mensen in een keurslijf dwingen, met alle mogelijke frustraties en agressie van dien. De vrouw mocht niet langer meer het bezit zijn van de man, en het gezin was niet langer de hoeksteen van de samenleving. Men propageerde open relaties en een meer integrale ontwikkeling van de persoonlijkheid, met meer aandacht voor het gevoel, het lichaam

en een vrije seksualiteit. Zelfontplooiing werd een maatschappelijke opgave. Men ging aan yoga doen of op reis naar India, in de leer bij goeroes, en men gebruikte verdovende middelen om de geest te verruimen en nieuwe innerlijke werelden te ontdekken.

Tegenover de innerlijke reis van sommigen in deze periode staat het uitgesproken activisme van vele anderen. Waar voor de een het geestelijk gezag van zijn goeroe het zwaarst zou wegen, werd voor de ander het ideologisch en organisatorisch gezag van de partijleider beslissend. Anderen waren meer anarchistisch ingesteld en volgden slechts nog zichzelf. Grote groepen echter hielden vast aan de oude politieke en maatschappelijke vormen en de gezagsstructuren die daarbij hoorden. De samenleving was weliswaar ernstig in opschudding geraakt, maar dat betekende niet dat er een einde was gekomen aan alle gezagsverhoudingen. De geest van bevrijding was uit de fles, maar hij zou een andere wending nemen dan deze generatie zelf kon vermoeden.

In het geval van Nederland is het ludieke karakter van de anarchistische provoprotesten met illustere figuren als Roel van Duijn en de ‘anti-rookmagiër’ Robert Jasper Grootveld (die later ook de Kabouterbeweging zouden beginnen) tekenend voor ónze culturele revolutie.¹² Echt gewelddadig werd het in deze periode niet, en bij alle maatschappijkritiek bleef er gelukkig nog steeds iets te lachen. Dat betekent niet dat er in ons land geen stevige acties werden gevoerd. De roemruchtige Maagdenhuisbezetting luidde het begin in van een ingrijpende hervorming van de universitaire bestuursstructuur. Misschien kwam het door de cultuur van overleg die ons pluralistische land van oudsher kent, maar hoe dan ook: de gevestigde orde aan de universiteiten bood relatief weinig weerstand tegen de veranderingen en boog soepel mee.¹³ De hoogleraren stemden in met veel van de eisen van de studenten, zoals inspraak in het curriculum en democratisering van de bestuursstructuur.

Sowieso geldt dat Nederland met zijn zuilensamenleving in vergelijking met andere landen zowel sociaal-cultureel als politiek gesproken een wat vreemde eend in de bijt was. Dankzij de zuilensamenleving hadden natiestaat en nationalisme een

minder groot stempel gedrukt op onze burgercultuur. Voor de meeste mensen vormden hun geloofsovertuiging en lidmaatschap van de zuil een belangrijk aspect van hun identiteit en zelfbeeld. De nationale staat was op allerlei manieren verwor-teld in de zuilensamenleving, die een aanzienlijk deel van het maatschappelijk leven organiseerde. Maar zoals we nog zullen zien zal de culturele revolutie van de jaren zestig bij ons ingrij-pender veranderingen teweegbrengen dan in veel andere landen het geval was.

De naoorlogse wederopbouw van ons land vormde in feite al het begin van de neergang van de zuilensamenleving. Het was onvermijdelijk dat de nationale overheid zich veel intensie- ver dan voorheen met de algehele maatschappelijke organisatie diende te bemoeien. Het voortgaande proces van modernisering impliceerde sowieso een sterkere aanwezigheid van de overheid in de samenleving. De verstatelijking van het maatschappelijk leven impliceerde hoe dan ook dat de betekenis van de zuilen binnen het geheel van de samenleving fundamenteel veranderde.

Samen met de zich gestaag doorzettende ontkerkelijking ontstond er in de naoorlogse jaren een politiek klimaat waar- in de macht van de zuilen over de organisatie van het maat- schappelijk leven steeds meer ter discussie kwam te staan. De voorgangers van de zuilen, die zeker bij hun achterban nog het nodige gezag genoten, zouden deze organisatiemacht niet zo- maar prijsgeven. Hun algehele visie op mens, maatschappij en staat verschilde bovendien fundamenteel van die van seculiere partijen. Het mag ons tegenwoordig misschien onbegrijpelijk toeschijnen, maar nog in het midden van de jaren zestig zou een respectabel en sociaal ingesteld ARP-kamerlid als Willem Aantjes tegen de Algemene bijstandswet stemmen: hij was de overtuiging toegedaan dat dit geen zaak was voor de overheid. In retrospectief was die opvatting volledig losgezongen van de tijd. Toen ook hier eenmaal de studentenrevolte losbarstte, zou de afbraak van de zuilen zich in een verhoogd tempo doorzet- ten. De verzorgingsstaat van de toekomst moest op een andere manier worden ingericht.

Van een land in de jaren zestig waarvan de bevolking het meest kerkelijk verbonden was van heel Europa, waren we in de jaren negentig een land geworden met de minste kerkleden. Dat valt alleen te begrijpen vanuit het haast religieuze patina waarmee de culturele revolutie van de jaren zestig in ons land gepaard ging: een sterk moralistische en radicale politiek-economische hervormingsagenda zou ons land treffen en heeft ons gebracht waar we nu zijn. De oprichting van D'66 onder leiding van de toenmalige *NRC*-redacteur Hans van Mierlo markeert een belangrijke politieke overgang die Nederland in het midden van de jaren zestig maakte. Van Mierlo wist de tekenen van de tijd te lezen. Hij begreep dat de zuilensamenleving in ontbinding verkeerde en dat de politiek-bestuurlijke inrichting van ons land niet meer van deze tijd was. Hoewel er niet veel is terechtgekomen van hun voorstellen tot democratische en bestuurlijke vernieuwing en het tegenwoordige D66 zich enkele jaren geleden zelfs tegen het eigen kroonjuweel van het bindend referendum zou keren, is deze fundamentele constitutionele vraag voor de toekomst van ons land relevanter dan ooit.

De jaren zeventig: ideologische polarisering

Het vreedzame en ludieke karakter van het jarenzestigprotest nam aan het eind van de jaren zestig steeds grimmiger vormen aan. Er vallen doden bij protesten, en ook de studentenacties verhardden. Wereldwijd nemen de massaprotesten tegen de Vietnamoorlog toe. Steeds vaker spreken ook prominente politici zich uit tegen de Amerikaanse politiek en de macht van het 'militair-industrieel complex'. Hoewel aan de universiteiten veel eisen van de studenten worden ingewilligd en de democratisering volop is ingezet, zijn de studenten nog lang niet tevreden. Mede door hun opmerkelijke succes aan de universiteiten ruiken zij hun kans; men wil nu verre gaande veranderingen. De dromen van weleer worden vertaald in concrete maatschappelijke agenda's van politieke partijen. De jonge generatie heeft

zich inmiddels ook politiek georganiseerd in communistische, socialistische of Nieuw Links-achtige partijen, en deze richten zich met hun emancipatieagenda op de hele samenleving. Maar terwijl de eisen van de studenten en radicaliserende jongeren toenemen, groeit ook het verzet daartegen; niet alleen van de kant van de gevestigde orde en uit de conservatief-christelijke hoek, maar ook van de kant van de 'kapitalistische' werkgevers en liberalen. De jaren zeventig zullen dan ook in het teken staan van een sterk gepolariseerd politiek landschap.

De ietwat dromerige geest van de jaren zestig maakt plaats voor meer ideologische en partijpolitieke programma's. Men wil immers niet blijven dromen; nee, men wil de werkelijkheid veranderen. De toenemende ideologische polarisering heeft tot gevolg dat sommige groepen moeite hebben om mensen met een andere levensbeschouwing nog voor vol aan te zien. Tegenstellingen verharderen. Het eigen ideologische gelijk maakt het voor bepaalde groepen zelfs moeilijk het overheidsgezag nog zomaar te aanvaarden. Al in de jaren zestig scandeerden sommigen in de lijn van de marxistische ideologiekritiek de volgende leus: 'Uw rechtsstaat is niet de onze!' De grote vraag is natuurlijk wat de implicaties zijn van zo'n denkbeeld.

In Duitsland wordt door de terroristische organisatie Rote Armee Fraktion (RAF), ook wel de Baader-Meinhof-Gruppe genoemd, ernst gemaakt met deze leus. Dit resulteert aan het begin van de jaren zeventig in verscheidene gewelddadige aanslagen en ideologische moorden, die maatschappelijk grote onrust veroorzaken. Toch kan de beweging vooral onder linkse studenten rekenen op de nodige sympathie, ook wanneer de leden van deze organisatie worden aangehouden en tot levenslange straffen worden veroordeeld. Men verwijt de Duitse rechters klas-senjustitie. Wanneer enkele RAF-leden tijdens hun opsluiting komen te overlijden, waarbij de autoriteiten zelfmoord opgeven als officiële doodsoorzaak, wordt massaal getwijfeld aan deze lezing. In sommige kringen, zeker onder linkse intellectuelen met hun lezerspubliek, is het wantrouwen jegens het gevestigde gezag groot. Hun beeld van de rechtsstaat is inderdaad anders.

Bij een ander deel van de bevolking doen de gewelddadigheden van de kant van de radicaliserende activisten juist de behoefte groeien aan orde en gezag, zeker aan de rechterflank van het politieke spectrum. Daarnaast zijn er natuurlijk nog talloze burgers die qua levensbeschouwing en levensstijl niet fundamenteel tot wankelen zijn gebracht door de culturele revolutie van de jaren daarvoor. Terwijl de Nederlandse zuilen-samenleving sinds de jaren zestig stap voor stap ontmanteld wordt en aan maatschappelijke betekenis verliest, kunnen de christelijke partijen nog steeds rekenen op een aanzienlijke achterban. Toch ligt het levensbeschouwelijk gezag van hun politieke en religieuze voorgangers geregeld onder vuur – ook binnen de eigen gelederen, waar de revolutionaire geest van de jaren zestig menig christelijk hart beroert. Afsplitsingen zijn het gevolg. Maar wat de polarisatie betreft zijn het toch vooral de (conservatief-)liberalen en de socialisten die het op elkaar gemunt hebben.

Een deel van de bevolking en studentengeneratie begrijpt zichzelf uitdrukkelijk als ‘arbeider’ – ook al is men het in de praktijk nauwelijks – in strijd met de bourgeoisie. Men vindt in bepaalde politici en vakbondsleiders ideologisch voormannen in de strijd tegen het kapitaal. Met het geestelijk gezag van de dominee is het voor velen gedaan. In ons land zijn het de glorie-dagen van Wim Kok als vakbondsman. Het ideaal van de eerlijke verdeling van welvaart, kennis en macht leidt er in de praktijk veelal toe dat men in economisch verband vooral zeggenschap opeist om strijd te kunnen leveren voor een verbetering van het salaris, werktijden en andere arbeidsvoorwaarden. Gegeven de economische malaise van deze periode, waarin we ook nog eens te maken krijgen met een serieuze oliecrisis, is een dergelijke fixatie weliswaar begrijpelijk en tot op zekere hoogte ook terecht, maar het heeft wel tot gevolg dat de eerlijke verdeling van zulke ‘uitwendige goederen’ de boventoon gaat voeren in de polariserende maatschappelijk-culturele verhoudingen.

Deze veruitwendiging van de arbeidsmoraal is de economische tegenhanger van het proces van individualisering, dat een

steeds persoonlijker en materialistischer invulling begint te krijgen. Men leeft niet meer om te werken, maar men werkt om te leven. Ook het poldermodel, waarin werkgevers en werknemers tot gezamenlijke afspraken proberen te komen, zal steeds meer in het teken van deze uitwendige goederen komen te staan, waardoor men minder oog heeft voor de kwaliteit van werkpraktijken als gemeenschapsverbanden. Hoewel christelijke partijen en hun achterban in deze periode nog steeds uitgaan van een harmoniemodel – waarin werkgevers en werknemers niet tegenover elkaar staan, maar beide groepen gericht zijn op het algemeen belang –, kunnen zij zich niet aan deze algehele trend van veruitwendiging onttrekken. Ook zij bewegen zich in een richting waarin niet zozeer de intrinsieke waarden en betekenis van praktijken, maar deze uitwendige goederen centraal komen te staan. Deze polarisatie voltrekt zich tegen de achtergrond van de steeds meer expanderende consumptiecultuur, waarin uitwendige goederen, uiteraard inclusief de mogelijkheid om daarvan te genieten, nu eenmaal een centrale plaats innemen.

Opmerkelijk genoeg begint in dezelfde periode ook de kritiek op de consumptiesamenleving en de technische exploitatie van de natuur – die reeds opgeld deed in de jaren zestig – zich steeds meer politiek te manifesteren. Onder invloed van de romantische studenten- en hippiebeweging wordt er een huwelijk tussen ‘groen’ en ‘links’ gesloten dat, getuige ook de milieuproblemen in het Oostblok, allerminst voor zich spreekt.¹⁴ De groeiende zorg om het milieu als gevolg van industrialisering en de opkomst van ongebreideld consumentisme wordt in 1972 nog eens versterkt door het alarmerende rapport *De grenzen aan de groei* van de Club van Rome. De toename van de wereldbevolking en de mate waarin de aarde industrieel wordt uitgebuit ten behoeve van onze consumptieve levensstijl zijn op termijn onhoudbaar. Binnen de aarde- en levenswetenschappen wordt een steeds grotere groep onderzoekers ongerust over de toekomst van de mensheid.

Vanaf de jaren zeventig zullen de ‘geitenwollensokkendragers’ een eigen politieke stroming vertegenwoordigen waarbin-

nen bepaalde takken binnen de natuurwetenschap de vorm beginnen aan te nemen van een alarmistische en activistische ideologie. Ook hier staan inspirerende voorgangers en welbespraakte organisatoren op die een zeker deskundig of ideologisch gezag genieten bij hun aanhang. De milieubeweging ontstaat. Voor een kleine groep volgelingen wordt de bekommernis om milieu en klimaat reeds in deze periode een existentiële aanlegenschap. De oprichting van bewegingen als Greenpeace en De Kleine Aarde markeert een nieuw milieubewustzijn met bijbehorend activisme. Het zou nog enkele decennia duren voordat werkelijk grote groepen zich daardoor aangesproken weten en er zelfs vormen van radicalisering optreden rond dierenwelzijn en milieubewustzijn.

De protestsongs tegen allerlei vormen van maatschappelijk onrecht blijven komen: van Neil Youngs 'Southern Man' tot Dylans 'Hurricane'. Zij houden vooral de Amerikaanse samenleving een spiegel voor, die duidelijk maakt dat racisme en corrupte rechtspraak allerm minst verdwenen zijn. Tegelijkertijd begint de commercie onmiskenbaar een steeds groter stempel te drukken op de populaire cultuur als geheel. De gewaagde experimenten van de studentenbeweging rond drugs, seksualiteit en open relaties bereiken andere segmenten van de samenleving. Ook gewone stelletjes en echtparen menen dat het eens tijd wordt voor partnerruil, en ook minder hoogopgeleide jongeren grijpen naar verdovende middelen. Ondertussen worden ook de schaduwzijden van deze levensstijl duidelijk. Begin jaren zeventig sneuvelen in een periode van nog geen twaalf maanden de popiconen Jim Morrison, Jimi Hendrix en Janis Joplin aan de gevolgen van een overdosis: alle drie op 27-jarige leeftijd, een leeftijd die sindsdien een iconische betekenis heeft gekregen in het leven van tragische rocksterren. Hun vroegtijdige zelfveroorzaakte dood staat niet op zichzelf: talloze jongeren raken in deze periode verslaafd aan heroïne of andere harddrugs en verliezen zichzelf in de verlokkelijke afgrond van hun roesachtige beleving.

Niet alleen de geestverruimende middelen blijken minder onschuldig dan ze op het eerste gezicht leken, ook de experi-

menten rond vrije seksualiteit en open relaties zijn voor menig- een een stuk pijnlijker dan verwacht. Ondanks de scherpe kritiek op de eigen ouders en de eigen grootse dromen over een nieuwe wereld zijn aan het eind van de jaren zeventig ook de meeste woongroepen en communes uiteengevallen. Samenleven als vrije individuen in open democratische verbanden blijkt een stuk gemakkelijker gezegd dan gedaan. In de praktijk blijken bepaalde mensen toch meer gelijk dan andere en steken bezitsdrang en jaloezie al gauw de kop op. De bloemenjongens en -meisjes van de flowerpower worden door de harde leerschool van de tijd ingehaald.

De desillusie dringt zich op en kent haar eigen woordvoerders. De ontgoocheling over de maatschappelijke realiteit van alledag, de ontembare woede en agressie jegens welke orde dan ook en de lust om tegen alles aan te schoppen, inclusief al die hoogdravende ambities van de idealisten uit de jaren zestig, komen in geen andere muziekstijl zo sterk tot uitdrukking als in de punk. De muzikale kwaliteit van de Sex Pistols staat in een omgekeerde verhouding tot de culturele relevantie van deze band. In de tweede helft van de jaren zeventig markeert de punk het einde van alle grootse maatschappelijke idealen en de illusievolle affirmatie van de anarchie als de hoogste waarheid en viering van de eigen vrijheid. Mede als gevolg van de oplopende jeugdwerkloosheid verschijnt de leus 'No Future' op menige afgeleefde zwarte leren jas.

De anarchistische geest die door de jongerencultuur raast komt ook tot uitdrukking in de Nederlandse krakersbeweging, die in de loop van de tweede helft van de jaren zeventig steeds militantere vormen aanneemt. De punk zal bij de krakers een grote weerklank vinden. In toenemende mate staat bij deze generatie de rechtsstaat zelf ter discussie. De desillusie over de sloop van de Nieuwmarktbuurt door het ultiem linkse stadsbestuur in Amsterdam (PvdA, CPN, PSP, PPR) leidt tot massale rellen door bewoners en krakers. Zoals een citaat op een blinde muur in de Sint Antoniesbreestraat pijnlijk duidelijk maakt, behoort voor deze groep ook het ideologisch gezag van de linkse partijen

tot het verleden: ‘De allerslechtsten zijn de als links vermomde rechtsen, mijdt ze als pest, want ze zijn erger dan de rest.’¹⁵

De ideologische verschuiving die in de loop van de jaren zeventig optreedt resonanceert filosofisch gesproken bij uitstek in het werk van Michel Foucault. De meer structuralistische benadering van zijn begintijd verlegt zich na de studentenrevolte van 1968 meer in de richting van de maatschappelijke machtsdynamiek zelf. Nietzsche begint een groter stempel te drukken op zijn denken. Hij ontwaart in de moderniteit een disciplinerende macht waarin de mens tot subject gemaakt wordt en zich aan de biopolitiek van het systeem onderwerpt. Het verzet tegen een dergelijke disciplinerende macht neemt onvermijdelijk een subversieve vorm aan, de manier waarop het systeem en het zachte geweld van zijn rationaliteit kan worden ondergraven. Foucaults denken zal in de loop van de jaren zeventig en tachtig dan ook voor velen een inspiratiebron worden voor het verzet tegen de bestaande orde. Met zijn kritische analyse van de moderniteit als zodanig – en zijn duiding van de maatschappelijke orde in termen van macht – meldt zich in zijn denken een subversiviteit die vergelijkbaar is met de punkbeweging, die eveneens afstand neemt van het moderniteitsproject. De grote vraag blijft echter, ook in de richting van Foucault zelf, hoe maatschappelijke en politieke instituties zich dan zinvollerwijs laten denken. Als men eenmaal het onmiddellijke individu als vertrekpunt neemt van de analyse, wordt iedere maatschappelijke orde een vorm van machtsuitoefening en onderdrukking. Dit postmodernisme werpt zijn schaduw vooruit...

De jaren tachtig: neutralisering door zakelijkheid

De massale rellen tijdens de inhuldiging van koningin Beatrix op 30 april 1980 behoren tot de hoogtepunten van de Nederlandse krakersbeweging. Met ongetwijfeld het ‘God save the Queen/

her fascist regime' van de Sex Pistols in gedachten werd het overheidsgezag getart door deze grootschalige subversieve actie onder het motto 'Geen woning, geen kroning'. De krakersbeweging zou nog jarenlang blijven ageren tegen de gevestigde orde en heren der haar eigen 'vrijstaten' oprichten in grote gekraakte complexen. Dat het er daarbij ook onderling niet altijd even vreedzaam aan toeging laat zich raden, maar dat hoorde in zekere zin bij deze anarchistische subcultuur. De hanenkammen en de zwarte kledij van de punkcultuur namen in de new wave minder militante vormen aan, maar het No Future-gevoel werd er niet minder op, zeker niet onder de jonge generatie. Zanger Ian Curtis van de Engelse newwaveband Joy Division maakt in 1980 op 23-jarige leeftijd een einde aan zijn leven door zichzelf op te hangen: 'Here are the young men, the weight on their shoulders...'

Het doemgevoel leeft breed in de samenleving en zeker ook bij jongeren in ons land: de Nederlandse band Doe Maar scoort in het najaar van 1982 een nummer 1-hit met het liedje 'De bom'. Daarin dringt de zinloosheid van het alledaagse bestaan zich op in het licht van de nucleaire zelfvernietiging van de mensheid. Ondertussen probeert de internationale vredesbeweging het tij te keren met grootscheepse anti-kruisrakettenprotesten, die in 1983 meer dan een half miljoen mensen op de been brengen. Die raketten zullen overigens nooit geplaatst worden, maar dat is vermoedelijk meer te danken aan de ontspanning die in de loop van de jaren tachtig intreedt in de verhouding tussen Oost en West.

Het aantreden van Michail Gorbatsjov midden jaren tachtig als secretaris-generaal van de Communistische Partij van de Sovjet-Unie luidt het begin in van de algehele ontmanteling van het Oostblok. Ook in het Westen waaide een nieuwe politieke wind: Margaret Thatcher werd in 1979 premier van het Verenigd Koninkrijk, en Ronald Reagan werd in 1980 president van de Verenigde Staten. Zij stonden aan het begin van wat later de neoliberale revolutie zou gaan heten.

In ons land zou Ruud Lubbers in 1982 het stokje van Dries van Agt overnemen en als grote leider van het CDA samen met

de vvd een no-nonsensekabinet neerzetten. De tijd van de grote ontzuivering was aangebroken. Het politieke klimaat van de jaren zeventig werd gekenmerkt door felle ideologische tegenstellingen en de implementatie van een deel van de emancipatieagenda van de jaren zestig, waarin de bevrijding van het individu en de eerlijke verdeling van inkomen, kennis en macht strijdpunten waren. De oliecrisis en algehele economische malaise zorgden er echter voor dat het zeer progressieve kabinet-Den Uyl maar een deel van zijn idealen kon verwezenlijken. De gestage afbouw van de zuilensamenleving en de verdere verstatelijking van allerlei zorgarrangementen – die ook nog eens gepaard gingen met de grootse emancipatie-idealens – bleek bovendien zwaar te drukken op de overheidsuitgaven. De hoogoplopende werkloosheid eind jaren zeventig confronteerde met name jongeren met de harde economische realiteit, waarmee een einde kwam aan de grootse verbeelding en de hoogdravende idealen van de jarenzestiggeneratie. In combinatie met de desillusie over de alternatieve samenlevingsvormen van de sixties en het subversieve anarchisme van de punkbeweging maakte het de weg vrij voor een nieuwe geest van zakelijkheid waarin de noodzaak van een verstandig economisch beleid door vriend en vijand wordt onderkend. De tijd van wilde linkse experimenten is even voorbij.

Ruud Lubbers was de belichaming van deze zakelijkheid, die onder zijn leiding hoogtij zou gaan vieren in de jaren tachtig. Door de christelijk-conservatieve oriëntatie van de achterban bleven er nog wel de nodige twistpunten over (bijvoorbeeld over abortus en euthanasie), maar het financieel gezond maken van ‘staat en economie’ werd een centrale opgave waarmee eventuele levensbeschouwelijke geschilpunten geneutraliseerd konden worden. Dat beantwoordde overigens aan een algehele culturele trend. In deze periode ontstaat maatschappijbreed de opvatting dat er zoiets bestaat als objectieve deskundigheid over de economisch meest efficiënte en effectieve inrichting en aansturing van bedrijven en organisaties. Ook in ons land is de tijd van de manager aangebroken. In de loop van de jaren

tachtig neemt het aantal opleidingen en vooral ook het aantal studenten bedrijfskunde in Nederland sterk toe.¹⁶ Er ligt binnen deze opleidingen een grote nadruk op de (financieel-) kwantitatieve benadering van bedrijfsprocessen. Ook de verzakelijkte overheid omhelst deze benadering; het zogenoemde New Public Management doet zijn intrede. Daarin overheerst een specifieke financieel-economische rationaliteit: kwantificeerbaarheid van kosten en baten en de efficiënte en effectieve aanwending van middelen.

Hoewel 'de manager' al sinds het begin van de twintigste eeuw een ingeburgerd fenomeen is in de Angelsaksische bedrijfscultuur, verschijnt hij in ons land eigenlijk pas in de jaren tachtig ten tonele. Als een bepaald menstype dat boogt op een specifieke kundigheid op het gebied van bedrijfs- en organisatieprocessen hoort hij bij de genoemde verzakelijking van de jaren tachtig. Er gaat ook voor het publiek een zeker gezag uit van deze deskundige zakelijkheid, die fris en optimistisch afsteekt tegen de maatschappijkritische leuzen, de doorgeslagen luchtfietserij en het destructief anarchisme van de jaren ervoor. Het beeld van de economische sfeer als een in hoge mate neutraal domein van menselijke activiteiten dat zijn eigen wetten en functionaliteiten kent – die wetenschappelijk beschreven kunnen worden en die zich dus ook vakkundig laten optimaliseren door deskundigen – lijkt een aantrekkelijk alternatief voor de doorgeslagen ideologisering van het economisch leven die tot onhoudbare tekorten, stagnatie en werkloosheid heeft geleid.

De maatschappelijke doemstemming slaat aan het begin van de jaren tachtig om en maakt plaats voor een meer optimistisch levensgevoel. Zelfs het uitbreken van de aids-epidemie in deze periode verandert daaraan uiteindelijk maar weinig; deze markeert vooral het moment waarop de vrije seksuele moraal van de jaren zestig en zeventig voorbij is. Dat niemand minder dan David Bowie de samenwerking zocht met hitproducer Nile Rodgers en in 1983 het album *Let's Dance* uitbracht, was een teken des tijds. Als een van de iconen van de alternatieve popbeweging in de jaren zeventig voelde Bowie de veranderende tijd-

geest goed aan. Het commerciële discogeluid doet ook in zijn werk zijn intrede. Ook al luidde *Let's Dance* het einde in van Bowies grootste artistieke periode, persoonlijk was het ongetwijfeld ook een bevrijding van de door drank, drugs en relatieproblemen getroebleerde jaren zeventig. In het nummer 'Ashes to Ashes' uit 1980 interpreteert hij de astronaut Major Tom – die hij voor het eerst ten tonele voerde in zijn eerste wereldwijde hit 'Space Oddity' uit de zomer van 1969 – als een junkie: 'My mama said, to get things done/You'd better not mess with Major Tom.'¹⁷

De commerciële en consumentistische trend die van meet af aan in de popmuziek aanwezig was, zet zich in de loop van de jaren tachtig flink door. Supersterren als Michael Jackson en Madonna rijgen de hits aaneen. In Manchester leiden de oudleden van Joy Division samen met Tony Wilson – baas van het platenlabel Factory – de in 1982 opgerichte nachtclub Hacienda. Als de band New Order brengen zij in 1983 de hit 'Blue Monday' uit, waarin zich al iets aankondigt van een nieuwe muziekstijl die de decennia erna enorm groot zal worden. Vanaf 1986 wordt de Hacienda de eerste club buiten de Verenigde Staten waar house gedraaid wordt. De drug ecstasy doet zijn intrede en zal in de jaren negentig massaal worden genuttigd in clubs en steeds grootschaliger wordende dance-evenementen. Via de punk en de new wave komen we uiteindelijk uit bij het roesachtig feesten tot je erbij neervalt. De maatschappij wordt niet meer zozeer bekritiseerd of afgewezen, maar in plaats daarvan geregeld ontvlucht, en wel in de roes.

De punkbeweging maakte korte metten met de grote ideologieën en stelde er een radicale vorm van autonomie voor in de plaats. Maar het cynisch opportunisme dat reeds bij de Sex Pistols naar boven kwam, krijgt in de loop van de jaren tachtig zijn zakelijke variant in de yup als een nieuw cultureel voorbeeld voor vele getalenteerde jongeren. Morele en sociale idealen hebben plaatsgemaakt voor carrièrehonger, grenzeloze ambitie en een gewetenloze geldbeluste levensstijl – en natuurlijk ook goed feesten! En wie ben jij om daar een oordeel over te hebben?

Het was de enigmatische en cokesnuivende antichrist Gordon Gekko, uit de film *Wall Street* van Oliver Stone uit 1987, die de inmiddels iconisch geworden woorden ‘Greed is good’ zou uitspreken, waarmee het illusieloze mensbeeld van dit zakelijk posthippietijdperk werd gemunt. Het traditionele gezag is in veel opzichten ver te zoeken, maar het financieel succes van gewetenloze geldmakers kan hun toch een zekere vorm van gezag verlenen: zij weten immers hoe je succesvol wordt; niet zozeer door hun deskundigheid of praktische wijsheid, maar door zakelijke gewiektheid of zelfs sluwheid – en meer ook niet. Het gemeenschappelijk goed is ver te zoeken. Gunnen en danken zijn uit de tijd. De bevrijding van het individu mondt zo uit in een beeld van de mens als een *self-interested rational animal*. Het vormt de theoretische grondslag van de neoliberale orde die in deze periode wordt opgetuigd en die relatief weinig weerstand ondervindt.

Nadat met behulp van Marx de ideologische bovenbouw van kerk en staat waren afgebroken en de punk vervolgens de linkse idealen in de grond had geboord, bestaat er geen moreel of levensbeschouwelijk tegenwicht meer tegen een ideologie waarin de abstracte vrijheid van het individu tot het allesbepalende economische grondbeginsel wordt verklaard. Politiek liberalisme wordt omgevormd tot moreel liberalisme; zelfs de erfenis van Adam Smith wordt moreel uitgekleet. De neoklassieke economie is zijn *Theory of Moral Sentiments* dan allang vergeten; het boek is niet meer van deze tijd. De inrichting van de traditionele zuilensamenleving heeft plaatsgemaakt voor een sociaal-economische orde waarin de culturele en morele dimensie van beroepspraktijken en levensvormen op de achtergrond raken.

Op het eerste gezicht lijkt een dergelijke omslag hoogst wonderlijk, maar bij nader inzien is hij alleszins begrijpelijk. In haar strijd tegen het kapitaal nam reeds de protestgeneratie zelf de terminologie over van de vijand die men bestreed: ‘It’s the economy, stupid!’¹⁸ In de plaats van burgerlijke plichten of objectieve criteria van (beroeps)praktijken, de mores van de zuil of welk gemeenschapsverband ook, komen uitwendige goederen zoals

inkomen, macht, vakantie en arbeidsvoorwaarden centraal te staan. De socialistische fixatie op economische verhoudingen werd bovendien gecombineerd met idealen van individuele vrijheid en zelfontplooiing. Bovendien had de linkse studentenbeweging een sterk internationale oriëntatie, niet alleen in haar ideologie en protestacties, maar ook in haar populaire cultuur. Nationalisme was een bron van kwaad en moest radicaal bestreden worden. Vanuit deze verschillende motieven vormde zich gaandeweg een internationale economische orde naar neoliberale snit: open markten, sterk gefinancierde organisaties en geflexibiliseerde maatschappelijke verhoudingen, met individuele autonomie en zelfoptimalisatie als leidende beginselen. En vooral geen bevoogding natuurlijk! In abstracto willen we het beste voor iedereen en dat moet de overheid ook zeker mogelijk maken, maar hoe we willen leven maken we zelf wel uit.

De jaren negentig: de systeembouwers van de netwerksamenleving

De val van de Muur in 1989 vormt ontegenzeggelijk een belangrijk moment in deze ontwikkeling. Niet langer immers bestaat er nu nog een alternatieve moderne economische orde op aarde: het liberaal kapitalisme is als ultieme overwinnaar uit de strijd gekomen. De bevolking in het Oostblok zelf is in opstand gekomen en heeft duidelijk gemaakt dat zij wil leven zoals westerlingen. Een geest van triomfalisme maakt zich meester van de westerse wereld, waar velen geneigd zijn te denken dat het Westen de Koude Oorlog met de Sovjet-Unie heeft gewonnen. In dat verband doet Francis Fukuyama nog een extra duit in het zakje door in zijn baanbrekende werk *The End of History* te betogen dat kapitalisme de overgang naar de liberale democratie in de hand werkt. Het is vermoedelijk een kwestie van tijd voordat alle landen op aarde deze transitie hebben doorgemaakt en 'het einde van de geschiedenis' daar is. Daarmee kan het feest van de

globalisering pas echt beginnen, begeleid door de house en de techno die in dit decennium een massapubliek bereiken. De tijd van nachtenlang doorhalen, de party's en afterparty's, de pillen en de grote dj's is nu gekomen.

Het IJzeren Gordijn wordt ook economisch gezien neergehaald. Het voormalige Oostblok wordt in een razend tempo 'geliberaliseerd' en aan de wetten van de vrije markt onderworpen. De deuren worden opengezet voor de ondernemingsgeest en het internationale kapitaal, met helaas ook alle nare bijverschijnselen van dien. Kapitalisme betekent hier ook zo veel en zo snel mogelijk buitmaken wanneer de gelegenheid zich voordoet, zonder dat de staat nog veel remmingen in de weg wil of kan leggen. De Russische president Boris Jeltsin is niet in staat om in Rusland de sociaal-economische chaos als gevolg van dit roofkapitalisme van oligarchen af te wenden. Daartoe was het wachten op het aantreden van Vladimir Poetin.

Tegelijkertijd steken in Joegoslavië al snel oude etnische conflicten de kop op, die leiden tot een periode van tien jaar oorlogen in dit historisch gesproken conflictrijke gebied. Terwijl zulke heftige nationale sentimenten door veel regeringsleiders in West-Europa worden beschouwd als een relict uit de geschiedenis en zij multiculturalisme omarmen als de nieuwe toekomst van Europa, valt de multi-etnische staat Joegoslavië in die jaren uiteen. De westerse wereld is in deze periode geneigd om vooral de Serviërs de schuld te geven van deze oorlogen. Met behulp van economische sancties probeert men de Joegoslavische regering, onder leiding van Slobodan Milošević, op de knieën te krijgen. Uiteindelijk interenieert de NAVO onder leiding van de Amerikanen uit naam van de mensenrechten en humaniteit in het conflict. Naar eigen zeggen om de burgerbevolking te beschermen zal de NAVO van maart tot juni 1999 een reeks luchtaanvallen uitvoeren op Joegoslavië die ertoe leiden dat Milošević capituleert en Kosovo een internationaal protectoraat wordt. Deze capitulatie zal tevens het einde inluiden van Milošević' presidentschap. De Amerikanen eisen zijn arrestatie in ruil voor hulp; een eis die in 2001 door de nieuwe regering wordt ingewilligd.

Het opblaiende nationalisme in Oost-Europa steekt schril af bij de dominante ontwikkeling in de westerse wereld. Dit is de tijd van de pax Americana. Zoals ook de oorlog tegen Irak laat zien komt deze vrede er in de praktijk op neer dat de militair oppermachtige vs, al dan niet met zijn bondgenoten, de wereld zijn wet oplegt. Daarbij spelen vaak ook economische motieven een rol.

Het proces van globalisering, dat met het neoliberalisme van de jaren tachtig een versnelling onderging, krijgt in de jaren negentig echt vleugels. Dit wordt mede in de hand gewerkt door de ontwikkeling van het internet en de massale implementatie van ICT in de economie, die mede daardoor een snelle verandering ondergaat. Globalisering en virtualisering vormen twee elkaar versterkende tendensen van de *ontgrenzing* die in deze periode plaatsvindt. Grenzen zijn iets van het verleden. De natiestaat was door de linkse studentenbeweging al zwaar bekritiseerd. Nu wordt pas echt ernst gemaakt met zijn afschaffing: de toekomst is aan een wereld zonder grenzen waarin mensen als autonome individuen elkaar kunnen ontmoeten en niet meer gehinderd worden door nationalistische sentimenten.

Mede door de ondergang van het voormalig Oostblok lijkt de neoliberale logica van ingrijpende economische hervormingen de enige optie voor een gouden toekomst van groeiende vrijheid en welvaart van de mensheid. De oude orde moet worden afgebroken om een nieuw tijdperk binnen te gaan. Op 7 februari 1992 wordt in Maastricht het verdrag ondertekend ter oprichting van de Europese Unie. Daarmee wordt ook de komst van de euro mogelijk gemaakt. Het verdrag voorzag in de oprichting van de Europese Centrale Bank (ECB) en het Europees Stelsel van Centrale Banken (ESCB). Waar de oprichting van de Europese Gemeenschap voor Kolen en Staal (EGKS) in 1952 toch vooral gericht was op onderlinge samenwerking teneinde oorlog te voorkomen, daar is nu toch vooral de economische groei zelf het hoofddoel geworden. Het morele ideaal van het autonome individu smelt samen met liberaal-economisch denken, een uiterst krachtige mix!

Mede dankzij het algehele westers triomfalisme aan het begin van de jaren negentig bestaat er onder het merendeel van de

bevolking het vertrouwen dat politici en bestuurders de juiste koers volgen. Wereldwijd zien we in dit decennium dat ook linkse partijen een eigen ‘derde weg’ formuleren waarin zij zich voegen naar de algemene culturele trend. De traditionele verzorgingsstaat wordt ‘gemoderniseerd’. Op allerlei terreinen omarmen ook de socialisten van voorheen de idee van een overheid die zich bedient van marktachtige principes. Onder leiding van Wim Kok besluit de Partij van de Arbeid dat het tijd is dat de partij zich ontdoet van haar ideologische veren. De polarisering van de jaren zeventig ligt dan ver achter ons. Ook de uitgesproken linkse partijen uit deze periode veranderen hun politieke profiel: de CPN, de PSP, de PPR en de EVP verenigen zich in 1990 tot Groen Links, waarmee naast sociale gerechtigheid vooral de thema’s milieu en klimaat centraal komen te staan.¹⁹

Mede als gevolg van de ICT-revolutie waait er in deze jaren een geest van ‘vernieuwing’ door de wereld. Men spreekt over ‘de nieuwe economie’, ‘het nieuwe leren’ en ‘het nieuwe werken’. Nederland en Europa moeten toekomstbestendig worden gemaakt en dat vraagt om de ‘modernisering’ van ons land. Zoals ICT de werkomgeving van veel mensen ingrijpend verandert, zo moeten ook de economie en de overheid zelf opnieuw worden ingericht. De idee van een gemeenschappelijk goed – dat in de zuilensamenleving nog relevant was – is in de decennia daarvoor al uitgehold. De praktische wijsheid die daarbij hoort is uit de tijd, evenals de bijbehorende architectonische logica om allerlei maatschappelijke instituties – van scholen en bedrijven tot de staat zelf – zo in te richten dat zij op een dergelijk gemeenschappelijk goed zijn afgestemd. Het gaat nu vooral om de optimale herinrichting van de wereld als een economisch-functioneel systeem waarin, althans in theorie, het autonome individu als producent en consument centraal staat.

In 1989 brengt de Britse band Queen het nummer ‘I Want It All’ uit. Hoewel leadzanger Freddie Mercury in 1991 aan de gevolgen van aids zal overlijden, spreekt uit het lied een onverzadigbare jeugdige ambitie om alles uit het leven te halen en wel zo snel mogelijk. In deze frase klinkt onmiskenbaar het neo-

liberale prestatiesubject van Byung-Chul Han door, dat geen boodschap heeft aan negativiteit en bovenal zijn eigen leven wil optimaliseren.²⁰ De overheid moet zo'n optimaal renderend leven mede mogelijk maken, iets waarin ook de socialisten zich kunnen vinden. De rest is aan het individu zelf.

Voor de herinrichting van de wereld in deze zin is wel een bepaalde deskundigheid vereist: van computerprogrammeurs, econometristen en juristen tot bestuurskundigen, bankiers en politici. Zij zijn zogezegd de architecten van het globaliseringsproces die samen het systeem bouwen om de nieuwe technisch-economische dynamiek in goede banen te leiden en de nieuwe kansen die dat biedt optimaal te benutten. Met de oprukkende technologie om zich heen ziet het grote publiek de wereld dagelijks veranderen. Men vertrouwt er in deze jaren op dat de nieuwe wereldorde die in de maak is inderdaad de voorspoed zal brengen die door politici en de elite wordt beloofd. Men voert kundig uit wat onvermijdelijk dient te gebeuren, en vrijwel iedereen lijkt het daarover eens te zijn. Er bestaat ook nauwelijks enige oppositie tegen. Daaraan ontlenu deze systeembouwers hun gezag.

Fundamentele veranderingen in de sociaal-economische en politieke organisatie van landen worden in deze periode ingezet of voorbereid. Dat geldt zeker ook voor Europa, al wordt in ons eigen land de bevolking nauwelijks in dit debat betrokken. Al in 1985 was het Akkoord van Schengen gesloten, waarmee de Benelux-landen samen met Duitsland en Frankrijk afspraken om een einde te maken aan de personencontrole bij hun grenzen. In de daaropvolgende Europese akte werd besloten om vanaf 1993 een interne Europese markt te creëren met vrij verkeer van kapitaal, goederen, diensten en personen. De neoliberale geest heeft in deze periode stevig de wind mee.

Terwijl het woord 'economie' oorspronkelijk betrekking heeft op 'het op orde houden van het huis', is men nu niet meer zozeer gericht op deze lokale dimensie van het menselijk samenleven. De neoliberale beweging van de jaren tachtig wordt doorgezet. Alles wordt opgevat als een product dat tegen een bepaalde kostprijs op de markt gebracht wordt en al dan niet

kan renderen. Dat geldt ook voor cultuurvormende diensten en gemeenschapsgoederen, zoals ons nationale onderwijs. Het economisch denken en handelen wordt grenzeloos, voortgedreven door een sterk financieel gerichte logica, met een streven naar het hoogste rendement. Mede daardoor raakt de idee van een bedrijf als een gemeenschap waarin men ook een maatschappelijk belang dient, achterhaald.

In plaats daarvan worden aandeelhouderswaarde en de financiële calculus leidend voor het economisch denken, vooral in de wereld van het grootbedrijf en het kapitaal zelf: bedrijven worden opgesplitst, de productie wordt verplaatst naar werelddelen met goedkope arbeidskrachten, activiteiten worden uitbesteed, hoofdkantoren vertrekken naar grote steden, onderzoeksafdelingen verhuizen naar kennisgebieden, enzovoort. Kostenbesparing, rendementsverhoging, opschaling en groei van het marktaandeel vormen de richtinggevende grootheden voor de eerdergenoemde managers als de architecten van deze ontwikkeling; als ze de targets halen wacht hun een fraaie bonus. De heerschappij van kwantiteiten is een feit. Alles kan omgezet worden in het heersende getal bij uitstek: geld.

De sterke gerichtheid op geld en het eigen voordeel is een sterke culturele tendens. Deze doet zich dan ook niet alleen in het bedrijfsleven gelden. Ook voor de gewone man worden het grijpen van kansen en het optimaliseren van rendement het nieuwe levensmotto: men moet immers geen dief zijn van zijn eigen portemonnee. Bankiers en topmanagers genieten een zeker aanzien; zij boeken succes en gaan strijken met de winst, iets wat iedereen toch zou willen. Niet toevallig doet in deze periode het volkskapitalisme zijn intrede. Ook de gewone man begint zijn geld in allerlei financiële producten te steken die hem grote rendementen beloven in de toekomst: investeren in winstverdriedubbelaars om slapend rijk te worden. Het autonome individu begeeft zich zowel economisch als cultureel steeds meer in de grenzeloze ruimte die door de systeembouwers met behulp van (digitale) techniek verder wordt geopend.

Het zal geen verbazing wekken dat ook de overheid zelf in

deze jaren steeds vaker een marktachtige logica hanteert.²¹ Onder druk van de EU moet concurrentie toegelaten worden op tal van domeinen waar vroeger nutsbedrijven een beschermde ‘monopoliepositie’ hadden genoten. Energiebedrijven worden verkocht en komen in handen van grote internationale spelers of zelfs van buitenlandse staatsbedrijven. De overheid neemt het beroemde credo van Friedrich Hayek serieus dat haar hoofdtaak nu bestaat in *planning for competition*.²² Zij creëert (quasi)marktachtige structuren waarin zij de actoren met financiële middelen probeert te sturen, ook in die maatschappelijke domeinen waar een dergelijk sturing al snel tot perverse prikkels leidt. Allerlei zelfstandige bestuursorganen worden in het leven geroepen, waarmee prestatieafspraken worden gemaakt en waarin gezamenlijke werkprocessen worden ingericht. Publieke instellingen als het onderwijs worden bestuurlijk en financieel verzelfstandigd en worden aangestuurd op basis van input/output en rendement.

Het van oudsher gedecentraliseerde Nederland met de decentrale infrastructuur van de zuilensamenleving lag gereed om al deze marktachtige structuren te implementeren. De mix van publieke taken en private belangen die daarmee ontstaat heeft nergens ter wereld zo’n merkwaardige vorm aangenomen. ‘Bedrijfsmatig werken’ en ‘professionalisering van de organisatie’ worden de nieuwe motto’s in de publieke sector en impliceren een mentaliteit waarin uiteindelijk vooral financiële overwegingen de boventoon gaan voeren. Daarmee verandert zij ook fundamenteel van karakter.

De ontkerkelijking van de voorafgaande decennia had de zuilensamenleving reeds van binnenuit uitgehold, zodat ook binnen al de oude zuileninstellingen deze nieuwe mentaliteit gemakkelijk postvat. De geest van het geloof maakt plaats voor de geest van het geld. En zoals dat gaat met de geest van het geld: meer is nooit genoeg. Mede onder invloed van de overheid zelf leidt de financiële en bestuurlijke verzelfstandiging van al deze instellingen tot een golf van fusies. Er komt een proces van een soms haast surrealistische schaalvergroting op gang

waarin kwantitatieve grootheden centraal staan: meer markt-aandeel, meer studenten, meer patiënten, meer werknemers, grotere gebouwen, grotere ambities... en natuurlijk meer salaris en grotere kamers voor de directieleden. Of meer operaties uitvoeren, ook wanneer het niet nodig is en patiënten daarvan niet beter worden. Er moet immers productie gedraaid worden. Behandelen betaalt, net als het verstrekken van diploma's. Zulke perverse productie-'prikkel's bevorderen niet zozeer de gezondheid van patiënten of de vorming van leerlingen, wel het financieel rendement. Plato's ondeugd van de *pleonexia* – het steeds maar meer willen – tiert welig. Ondertussen beginnen steeds meer mensen in deze mega-instellingen zich af te vragen of deze grootse wereld van al deze grootse bestuurders hen nu werkelijk gelukkiger maakt: de leraren, de verpleegkundigen en de ziekenverzorgers. Bij al deze grootse ambities ontbreekt vaak de realiteitszin en heeft men geen reëel beeld meer van het gemeenschappelijk goed, en dat wreekt zich.

In de loop van de jaren negentig groeit de twijfel over de wenselijkheid van de grenzeloze netwerkwereld die deze architecten aan het bouwen zijn; een geluid dat vooral in meer armoedige wijken te horen valt. Overal in Europa beginnen rechtse partijen op te komen die ook een bijzondere aantrekkingskracht blijken uit te oefenen op mensen uit het arbeidersmilieu. In 1990 komt in Nederland Hans Janmaat met zijn Centrumpartij in de Tweede Kamer. Hij spreekt zich als een van de eerste Nederlandse politici uitdrukkelijk uit tegen de massale komst van buitenlanders naar ons land, een verschijnsel dat mede in het kader van de gezinshereniging in de jaren tachtig een grote vlucht had genomen.

In de tweede helft van de jaren negentig verschijnt van de hand van de socioloog Manuel Castells een indrukwekkende trilogie over globalisering, getiteld *The Information Age: Economy, Society and Culture*. Het eerste deel, *The Rise of the Network Society* (1996), brengt de wereldwijde sociaal-economische en vooral ook culturele effecten van de netwerksamenleving in kaart. In *The Power of Identity* (1997) betoogt Castells dat de functioneel-financiële herinrichting van de sociale werkelijk-

heid bij grote groepen mensen een zinverlies teweegbrengt dat de opkomst in de hand werkt van allerlei vormen van identiteitsbe-krachtiging, waarvan religieus fundamentalisme en nationalisme er slechts twee zijn. Vanuit een heel andere invalshoek stelt de Amerikaanse politicoloog Samuel Huntington in 1996 in *The Clash of Civilizations* dat modernisering niet het einde van de geschiedenis inluit, maar dat de culturele en religieuze identiteit van mensen de belangrijkste bron van conflicten zullen worden na de Koude Oorlog. Hij keert zich tegen de universalistische claim van de westerse moraal en algehele kijk op de geschiedenis. Modernisering mag geenszins worden gelijkgesteld aan verwes-tering. Zijn these werd indertijd door menigeen betwist, maar begint de laatste jaren steeds meer aan betekenis te winnen.

De ervaring van zinverlies die in Castells' analyse van de net-werksamenleving zo'n prominente plaats inneemt, manifesteert zich onmiskenbaar ook in de muziekcultuur van de jaren negen-tig. Terwijl Europa zich op 9 november 1989 in het feestgedruis stort na de val van de Berlijnse Muur, is enkele maanden daar-voor het eerste album van de Amerikaanse grungeband Nir-vana verschenen: *Bleach*. Het vormt de opmaat van hun grootse doorbraak in 1991 met het album *Nevermind*, dat als een bom inslaat in de muziekindustrie en de jeugdcultuur. Een hele ge-neratie jongeren groeit op met de heftig overstuurde gitaren, de stuwende baslijnen en het intense drumgeluid van de band, maar vooral ook met het getergde en soms zelfs hartverscheu-rende gezang en gekrijs van zanger Kurt Cobain. De woede en destructiedrang van de punk zijn naar binnen geslagen: 'Here we are now, entertain us/I feel stupid and contagious...' Met zijn walging over het lege consumentisme van de postmoderne mens, zijn heftige zelfverachting, zijn bijtend cynisme en bovenal zijn diepe wanhoop wordt nu uitgerekend Cobain 'de stem van een generatie': 'Teenage angst has paid off well/Now I'm bored and old.'²³ De tijden zijn inderdaad veranderd. Begin april 1994 schiet Cobain zichzelf een kogel door het hoofd, waarmee de woorden 'And I swear that I don't have a gun' uit het num-mer 'Come As You Are' een andere betekenis krijgen. Naast

de house en de techno van het verdoofde feestgedruis waarin de zelfvergetelheid wordt gezocht, verklankt de grunge het verscheurde levensgevoel in de jaren negentig dat door grote groepen jongeren wordt herkend.

Het zijn de kinderen van de jarenzestiggeneratie die de nieuwe wereld van hun ouders allerminst het paradijs op aarde achten. De Franse auteur Michel Houellebecq begint in de jaren negentig zijn getormenteerde aanklacht tegen de generatie van de jaren zestig. In *De wereld als markt en strijd* (1994) trekt hij van leer tegen de oppervlakkige neoliberale consumptiecultuur, en in *Elementaire deeltjes* (1998) neemt hij de hippies en de activisten van '68 op de korrel: ze hebben de oude waardestelsels met de grond gelijk gemaakt, maar hebben er niets voor in de plaats gesteld dan een consumptiecultuur en de slappe spiritualiteit van de new age. In kringen van klassiek links brengen zijn romans grote woede teweeg, maar tegelijkertijd is hij een van de meest gelezen hedendaagse Franse schrijvers. Zijn werk blijft tot op de dag van vandaag provoceren, alleen al omdat het een radicale afwijzing behelst van de huidige wereldorde. In 1997 brengt de inmiddels oude stem van de jarenzestiggeneratie, Bob Dylan, het indringende en meermaals bekroonde album *Time Out of Mind* uit. De meester spreekt weinig troostende woorden: 'I'm trying to get to heaven before they close the door.'²⁴ In de enerverende en triomfantelijke sfeer waarmee de systeem-bouwers de netwerkwereld uitrollen, hebben zij weinig of geen voeling met de donkere maatschappelijke onderstromen van de westerse wereld, die ook in ons land aan de oppervlakte komen.

Het nieuwe millennium: bedreigingen van het systeem

Tijdens de jaarwisseling naar het nieuwe millennium blijft ons de ineenstorting van computersystemen bespaard: de millenniumbug blijkt een stuk onschuldiger dan verwacht. Enkele

maanden later klapt wel de internetzeepbel die zich in de loop van de jaren negentig heeft opgebouwd: de dotcomcrisis is een feit. Op de beurs worden enorme verliezen geleden. Ook in ons land blijkt een groot aantal beleggers plotseling opgezadeld te zitten met een aanzienlijke restschuld. Ze meenden onvoldoende gewaarschuwd te zijn voor de financiële risico's die aan deze producten kleefden. De aandelenleaseaffaire is een feit; het begin van langlopende conflicten en klachtenprocedures tegen bedrijven als Legio Lease en later Dexia. De hoogtijdagen van het volkskapitalisme zijn voorbij; in Nederland zijn tussen 1991 en 2003 bijna 1 miljoen van zulke aandelenleasecontracten verkocht. Zoals zo vaak blijkt vooral ook de gewone man de dupe te worden van de financiële gouden bergen die hem zijn beloofd.

Toch is het niet zozeer de dotcomcrisis die het keerpunt vormt van het nieuwe millennium. Het echte keerpunt zijn de verwoestende terroristische aanslagen in de vs op 11 september 2001. De Amerikaanse buitenlandse politiek en vooral ook de niet-aflaten-de bemoeienis met het Midden-Oosten hebben op veel plaatsen in de wereld kwaad bloed gezet. Dat de terroristen uitgerekend de Twin Towers en het Pentagon aanvallen – en ook het Capitool of het Witte Huis op het oog hadden –, geeft aan dat zij ook in symbolische zin de economische, militaire en politieke macht van de Verenigde Staten willen treffen. Het globaliseringsproject en de neoliberale revolutie van de voorafgaande decennia waren in de ogen van sommige landen en groepen een veel minder 'neutrale' aangelegenheid dan de westerse elite deed voorkomen. De tijd van neutralisering door economie lijkt voorbij.

Ook in het Westen zelf was er overigens ruimschoots kritiek. In de zomer van 2000 was van de hand van de neomarxistische denkers Negri en Hardt het spraakmakende boek *Empire* verschenen, dat handelt over de nieuwe imperialistische wereldorde waarvan de Verenigde Staten het hart vormen. Vanuit links-anarchistische hoek zullen de antiglobalisten in deze periode geregeld grote protestdemonstraties organiseren. De weerzin tegen het systeem kent dus zowel een links-ideologische als een levensbeschouwelijk-islamitische uitingsvorm.

De moslimterroristen openen de aanval op het imperialistische westerse kapitalisme waarin economische, militaire en politieke macht nauw met elkaar verbonden zijn. Osama bin Laden en zijn Al Qaida blijken zich echter niet alleen op te houden in de islamitische wereld, maar hebben ook cellen in het Westen. Gaandeweg blijkt zelfs dat er sprake is van terrorisme van eigen bodem, waarin geradicaliseerde jongeren, soms zelfs van autochtone komaf, zich met geweld keren tegen de wereld waarin zij zijn opgegroeid. Terwijl ze op cassettebandjes preken beluisteren van radicale imams bekennen zij zich tot een heilige oorlog op eigen bodem. Het gezag van de gevestigde orde is voor hen verdampt, inclusief dat van hun ouders. Zij luisteren nu naar andere stemmen, en zijn zelfs bereid daarvoor hun leven op te offeren. De woorden van Jim Morrisons apocalyptische 'The End' echoën door in deze woelige tijden: 'Can you picture what will be?/So limitless and free/Desperately in need of some stranger's hand, in a desperate land...' En die wanhopige behoefte aan richting, een hand die leidt, is sindsdien niet minder geworden.

Al sinds de jaren tachtig is het rapgenre met name onder zwarte jongeren een belangrijke uitlaatklep voor persoonlijke frustraties en ambities. Grote namen als Dr. Dre en Snoop Dogg scheppen een muziekgenre dat een grote aanhang zal krijgen, met name onder jongens, zowel zwart als wit. Maatschappelijk onrecht, sociale ongelijkheid en het leven in zwarte getto's met hun gangs, drugsproblematiek en wapengeweld vormen geliefde thema's. Gangstarap wordt zelfs een eigen genre, al blijft het daar niet bij: in dit wereldje vinden ook geregeld daadwerkelijke afrekeningen plaats, waarvan onder anderen Tupac slachtoffer wordt. Gaandeweg vindt ook het levensideaal van de veelal goed opgeleide yuppen uit de jaren tachtig – een ideaal dat in het teken staat van rijkdom, drugsgebruik en allerlei seksuele uitspattingen – zijn weg naar dit segment van de samenleving. Videoclips waarin de champagne rijkelijk vloeit, de cocaïne over tafel gaat, de dollarbiljetten worden uitgestrooid, en half-naakte vrouwen zich als *hoes* gedragen, maken duidelijk wat

hier het hoogste levensideaal is. Wat dat voor deugdelijk gezag betekent laat zich raden.

Aan het begin van het millennium bereikt de witte rapper en hiphopartiest Eminem een supersterstatus met aangrijpende nummers waarin op een uiterst pijnlijke manier allerlei intieme familieaangelegenheden en sociale problemen worden verwoord. Net als bij veel van zijn zwarte collega's uit de hiphopwereld is de afwezigheid van zijn vader een belangrijk thema in zijn wordingsgeschiedenis.

Dat het leven van jongeren en jongvolwassenen in het seculariseerde Westen bepaald niet over rozen gaat, mag blijken uit de populaire muziekcultuur in deze periode. Het werpt ook een iets ander licht op de opkomst van de radicale islam in westerse landen, waaraan nogal eens wordt voorbijgegaan. Dat was zeker ook het geval aan het begin van het nieuwe millennium. Doordat beide partijen in onvoldoende mate hun eigen schaduw onder ogen komen, neemt de onderlinge polarisering toe. Het begrip voor de aanslagen dat onder menig moslim bestaat, ja het enthousiasme zelfs waarmee sommige jongeren de gelukke aanslagen openlijk vieren, doet zeker ook in ons land de twijfel toenemen over het succes van de multiculturele samenleving. Het gevoel van onderlinge vervreemding dat reeds lange tijd sluimerde, komt na 9/11 in alle hevigheid naar buiten.

Enkele weken voor de aanslagen, op 20 augustus 2001, heeft Pim Fortuyn in het actualiteitenprogramma *2Vandaag* bekendgemaakt de politiek in te willen. Fortuyns politieke carrière is echter even kort als intens. Wanneer hij op 6 mei 2002 op brute wijze wordt vermoord door Volkert van der Graaf, een vermeend dierenactivist, heeft hij het politieke landschap in Nederland blijvend veranderd. De maatschappelijk-culturele revolutie van de jaren zestig en de daarmee samenhangende ontzuiling, de neoliberale herinrichting van het maatschappelijk leven en de doorgeslagen individualisering, de opkomst van de multiculturele samenleving en de toegenomen vervreemding tussen bevolkingsgroepen hebben op allerlei plaatsen in de samenleving geleid tot problemen en spanningen, die vervolgens te lang zijn

miskend door de politieke en bestuurlijke elite. Vooral de linkse partijen hebben onvoldoende oog gehad voor de noden waarmee hun minderbedeelde achterban in de grote steden te kampen heeft. De tijd dat de lager opgeleide arbeider zich nog gerepresenteerd voelt door de Partij van de Arbeid is voorgoed voorbij. Hoewel ook de SP onder Jan Marijnissen kritisch was over massa-immigratie en de VVD onder Bolkestein kritisch stond tegenover het ideaal van de multiculturele samenleving, stellen zij de discussie niet op scherp. Dat doet Fortuyn wel en hij brengt zijn boodschap met verve, alsof zijn leven ervan afhangt. Zo'n politiek geluid heeft Nederland lange tijd niet gekend.

Reeds in *De verweesde samenleving* (1995) heeft Fortuyn erop gewezen hoe het volk sinds de ontzuiling van de jaren zestig op drift is geraakt en ook door de elite in de steek is gelaten. In *Zielloos Europa* (1997) laat hij zich kritisch uit over het technocratische en bureaucratische karakter van de Europese Unie. Verder heeft hij zich als publicist en columnist bij *Elsevier* al jarenlang kritisch uitgelaten over het beleid van Paars II, de toegenomen grootschaligheid en het disfunctionele overheidsmanagement dat niet in staat is problemen werkelijk op te lossen. In *De puinhopen van acht jaar Paars* (2002) stelt hij dat politiek niet zozeer gericht dient te zijn op economie – wat in ons land de laatste decennia grotendeels wél het geval was –, maar primair op cultuur. Het ideaal van de multiculturele samenleving, dat vooral vanaf de jaren negentig opgeld deed, was in Fortuyns ogen vooral een getuigenis van de richtingloosheid van de maatschappelijke en politieke elite en het ontbreken van een fundamenteel vormingsideaal zoals dat vroeger, ook bij de oude sociaaldemocraten, wel degelijk bestond.

De politieke agenda van Fortuyn staat haaks op het beleid van de voorafgaande decennia, maar vindt bij een groot publiek weerklank. Hoewel Fortuyn met zijn persoonlijke ontboezeningen en openlijke homoseksualiteit wel degelijk een kind van de jaren zestig is, stelt hij zowel in zijn publieke optreden als in zijn politieke programma de legitimiteit van de gevestigde orde ter discussie. De koers die deze systeembouwers en wereldwijde

netwerkers met elkaar uitstippelen gaat te zeer voorbij aan de noden van de gewone mensen en miskent de schaduwzijden van het globaliseringsproject.

Mede door zijn unieke charisma, zijn intellectueel onderbouwde integrale visie op de samenleving, de opgekropte frustraties bij velen over het Paarse beleid in de jaren negentig, de ideologische leegte bij de regeringspartijen, de toegenomen twijfel over de multiculturele samenleving en de angst voor de radicale islam kon Fortuyn's ster snel rijzen. Met name door bevolkingsgroepen die zich lange tijd niet gehoord voelden werd hij al snel gezien als 'de verlosser'. Met zijn charismatische en messianistische gezag bracht hij een beweging op gang die ook na zijn dood zou voortduren. De geest was nu definitief uit de fles, hoezeer het politieke establishment dat nog zou blijven ont-kennen.

De historische avond van de gemeenteraadsverkiezingen op 6 maart 2002, waarop Pim Fortuyn tegen middernacht bij Paul Witteman aan tafel aanschoof en een norske, laatdunkende Ad Melkert vrolijk van repliek diende, markeerde de omslag. Het deskundige gezag van systeembouwer Melkert en consorten had zijn langste tijd gehad; in de bouw van hun nieuwe wereld waren ze vergeten zich af te vragen wat al deze veranderingen hadden gedaan met de leefwereld van de gewone Nederlander. In de ogen van velen was de overheid helemaal niet zo goed op orde als de politieke en bestuurlijke elite had doen voorkomen. Ook al ging de Lijst Pim Fortuyn na zijn dood roemloos ten onder, er was door Fortuyn een ander politiek discours opgestart dat bij velen resoneerde, ook bij de zogenoemde populistten na hem. Geert Wilders met zijn PVV, Thierry Baudet met zijn Forum voor Democratie en zelfs Caroline van der Plas met haar BoerBurgerBeweging; ze zijn tot op zekere hoogte allemaal op hun eigen manier erflaters van Fortuyn.

Mede als gevolg van de terroristische aanslagen van 11 september 2001 kreeg de bedreiging die uitging van de radicale islam veruit de meeste aandacht. Nadat de Taliban hadden geweigerd om Osama bin Laden uit te leveren, vallen de Verenigde

Staten onder leiding van George Bush junior Afghanistan binnen. Dit is het begin van Operation Enduring Freedom. Hoewel de Taliban aanvankelijk vrij snel worden verdreven uit grote delen van het land, weet Bin Laden te ontkomen. Op 20 maart 2003 volgt de inval in Irak, waar een einde wordt gemaakt aan het bewind van Saddam Hoessein, die in het bezit zou zijn van massavernietigingswapens. De algehele politiek-maatschappelijke sfeer in deze periode is dat de westerse wereld wordt bedreigd, zowel door boevenstaten als door ‘radicaliserende elementen’ in de eigen bevolking. Het risico van bomaanslagen en andere terroristische activiteiten is ook in ons land, voor het eerst sinds de Molukse treinkapingen in de jaren zeventig, weer reëel. Men zet van alles in om dit nieuwe gevaar uit de weg te ruimen dan wel het te bestrijden met allerlei veiligheidsmaatregelen. Daarin spelen technische middelen een belangrijke rol. Er komen overal scanpoortjes, camera’s en controleprocedures, niet alleen op vliegvelden, maar ook in de Tweede Kamer en bij andere overheidsgebouwen. Het systeem van het vrije Westen moet beschermd worden. Dat gebeurt vooral met behulp van uitwendige middelen, oftewel op een technisch-systematische manier. Verder is men beducht voor te sterke politieke polarisatie en is men erop gericht de boel ‘bij elkaar te houden’. Daar is op zichzelf natuurlijk niets mis mee, maar de vraag is wel hoe je dat het best doet en wat nu eigenlijk de bron is van de radicalisering onder met name moslimjongeren op eigen bodem. Daarover is men een stuk minder helder.

Met de grote kredietcrisis van 2008 blijkt echter dat het gevaar niet alleen van buiten het technisch-economische systeem komt, maar in het hart van het kapitalisme zelf aanwezig is. De financiële wereldorde die in de voorgaande decennia door economen, bankiers, politici, juristen en consultants is opgetuigd, blijkt op instorten te staan. De fusiegolf en enorme schaalvergroting waarmee het proces van globalisering, informatisering en automatisering in de jaren negentig gepaard is gegaan, heeft ertoe geleid dat allerlei banken too big to fail zijn geworden. Het triomfalisme van de westerse systeembouwers uit de jaren

negentig heeft hen blind gemaakt voor de gevaren die in het globaliserende kapitalisme schuilgaan. Mede dankzij de snelle ontwikkeling van ICT en de komst van allerlei wiskundigen en econometristen (de zogenoemde *quants*) in het bank- en verzekeringswezen, konden er uiterst inventieve financiële producten op de markt worden gebracht waarvan de risico's niet meer werden onderkend. Teneinde een 'systeemcrisis' te voorkomen grijpen staten op een ongekende manier in bij banken en financiële instellingen die dreigen om te vallen.

Alles wordt uit de kast gehaald: systeembanken worden gered door miljardensteun of door nationalisatie (zoals ABN AMRO), overheden stellen zich massaal garant voor banken, en terwijl de risico's groot zijn, worden de rentes teruggebracht tot historisch lage percentages. De enige oplossing voor de schulden crisis is het maken van extra schulden.²⁵ Hoe duurzaam de redding van het financiële systeem op langere termijn zal blijken te zijn valt dus nog maar helemaal af te wachten.

Met de massale redding van de banken door overheden wordt een oude marxistische waarheid opnieuw actueel: het kapitalisme is het systeem dat winsten privatiseert en verliezen socialiseert. Net als tijdens de dotcomcrisis blijkt dat vooral de gewone man het slachtoffer wordt van de kredietcrisis. Terwijl in de Verenigde Staten honderdduizenden huizenbezitters letterlijk op straat komen te staan, treedt in 2009 president Obama aan met in zijn regering en ambtelijke staf een horde aan voormalige topbankiers en topmanagers uit de financiële sector. Daarbij is vooral Goldman Sachs erg goed vertegenwoordigd.²⁶ Degenen die de verantwoordelijkheid dragen voor de financiële crisis zullen daarvan in veel gevallen maar weinig schade ondervinden, ook niet in Europa overigens. Tot veroordelingen van topbankiers komt het vrijwel niet, en velen behouden hun goedbetaalde topposities. Maar daar blijft het niet bij.

In de nasleep van de kredietcrisis blijken banken en financiële instellingen allerlei producten te hebben ontwikkeld – zoals de zogenoemde renteswaps – waarvan zij de risico's vooral bij hun klanten hebben gelegd. Instellingen zoals scholen en univer-

siteiten, maar ook talloze ondernemers in het midden- en kleinbedrijf, komen in grote problemen door de extra lasten die hun worden opgelegd als gevolg van de renteverlaging door centrale banken.²⁷ Het voedt des te meer het wantrouwen bij het grote publiek jegens de banken en de financiële sector als geheel. In ons land maakt het toneelgezelschap De Verleiders enkele jaren later de memorabele voorstelling *Door de bank genomen* over de meedogenloze manier waarop de bank het levenswerk van een strandtenthouder te gronde richt. De voorstelling levert talloze uitverkochte zalen op, met onder het publiek niet alleen de standaard theaterbezoekers, maar vaak ook mensen die zelf het slachtoffer zijn geworden van zulke bankpraktijken en genoegdoening zoeken voor het leed dat hun is aangedaan.

In het beroemde artikel ‘How Did Economists Get It So Wrong?’ uit *The New York Times* van 2 september 2009 schetst Nobelprijswinnaar en econoom Paul Krugman hoe vrijwel niemand binnen de economische wetenschap deze crisis heeft zien aankomen.²⁸ Het vertrouwen in het zelfregulerende vermogen van de markt was zo groot en het vertrouwen in de eigen mathematische methode zo sterk dat niemand een serieuze crisis voor mogelijk hield; althans de meeste economen dan... Maar de economische wetenschap is niet louter beschrijvend van aard, zij is veeleer een van de architecten van het financiële systeem. In 2010 verschijnt de spraakmakende documentaire *Inside Job*, waarin mede naar aanleiding van het faillissement van de drie belangrijkste banken in IJsland de diepere oorzaken achter de kredietcrisis wordt beschreven. Het systemische weefsel van politiek, bestuur, wetenschap en de financiële sector wordt blootgelegd, een weefsel dat heeft geleid tot een crisis in de financiële wereld die haar weerga niet kent. Via formele en informele netwerken blijkt de overheid in allerlei opzichten deel uit te maken van dit hele financiële systeem.

Bij het grote publiek is het gezag van de systeembouwers in de financiële sector in deze periode nagenoeg verdampt. Hun deskundigheid en betrouwbaarheid blijken ernstig te wensen over te laten, om over hun succesvolheid nog maar te zwijgen.

Bankiers hebben ofwel niet gezien wat voor financiële ramp er door hun toedoen in de maak was, ofwel de risico's moedwillig bij anderen neergelegd. Ze hebben niet of in onvoldoende mate gezorgd voor het gemeenschappelijk goed en zijn in veel gevallen niet in staat gebleken om hun eigen bank overeind te houden. Ook aan de deskundigheid van economen wordt door het grote publiek in toenemende mate getwijfeld. Wat is dit eigenlijk voor wetenschap, als ze dergelijke crises niet eens kan voorzien of, sterker nog, deze mede veroorzaakt? De overheid daarentegen wordt in deze periode door de meeste burgers nog gezien als de grote redder die ons heeft behoed voor de ineenstorting van het hele systeem. Politici als onze minister van Financiën Wouter Bos ontlenen hun gezag voor een aanzienlijk deel aan deze prestatie. In het financiële systeem zelf gaat een gevaar schuil dat ons allen bedreigt, maar de overheid zal ons redden wanneer het nodig is. Net als in het geval van het moslimterrorisme aan het begin van het millennium ontleent de overheid haar legitimiteit en gezag aan het bieden van veiligheid, ook al is het nu tegen de gevaren van een systeem dat zij mede zelf in het leven heeft geroepen.

Voorals dus dankzij de nationale overheden blijft het financiële systeem in deze periode overeind, maar hoe duurzaam de oplossing zal zijn op langere termijn, valt nog te bezien. De structurele problemen in het financiële systeem zijn niet zozeer opgelost, maar veeleer doorgeschoven naar de toekomst. Mede dankzij deregulering en de omvangrijke implementatie van ICT in het bankwezen vanaf de jaren tachtig is de omvang van de financiële economie in verhouding tot de reële economie geëxplodeerd. Welke systemische gevaren er precies in deze digitale kluwen schuilgaan, weet eigenlijk niemand meer. Hoe dan ook is de mondiale schuldenberg blijven groeien. Dit betekent in feite dat de rente wereldwijd laag moet blijven, willen de schulden betaalbaar en herfinancierbaar blijven. We bevinden ons inmiddels in een situatie waarin dat niet meer lijkt te lukken.

Bij dit alles is één ding duidelijk geworden: vanaf 2008 is het eigenlijk niet meer gepast om nog te spreken van een neoliberale

economische orde. Als overheden en centrale banken zo hard moeten ingrijpen in het hart van het kapitalistische systeem zelf – de financiële markten en hun instellingen –, dan bestaat er de facto geen normale marktwerking meer in dit financiële systeem. Een nieuwe vorm van ‘staatskapitalisme’ heeft nu zijn intrede gedaan, waarin overheden samen met centrale banken op allerlei manieren controle uitoefenen en sturing geven aan financiële markten. Na een periode van deregulering wordt de financiële wereld stevig aan banden gelegd: *compliance* wordt nu het toverwoord. Hiermee hoopt men een toekomstige systeemcrisis te voorkomen.

Gedurende dit decennium is veiligheid in verschillende opzichten het grote neutraliserende ideaal geworden dat overheden uitdragen. En die veiligheid probeert men vooral deskundig te organiseren, te weten in de vorm van technische maatregelen en procedures. Daarmee is beveiligingstechniek een centrale overheidsactiviteit geworden die mede definieert waartoe zij op aarde is. Maar waar de overheid de legitimiteit voor haar bestaan te zeer legt in het bieden van veiligheid, daar loopt zij juist het risico afhankelijk te worden van gevoelens van onveiligheid. Dan regeert in feite de angst.

De jaren tien: bedreigingen door het systeem

De gevolgen van de kredietcrisis werken door in het nieuwe decennium en werpen hun schaduw vooruit tot de dag van vandaag. Als gevolg van de kredietcrisis in 2008 neemt de totale schuld van de eurolanden in een razend tempo toe. De afspraken rond begrotingsdiscipline met een maximaal tekort van 3 procent worden door alle landen met voeten getreden. De werkelijkheid is anders dan het ideaal. Eind 2009 breekt de Griekse schulden crisis uit, wat uitmondt in een algehele crisis rond de euro. De Griekse overheid blijkt jarenlang haar finan-

ciële cijfers vervalst te hebben en loopt nu tegen haar grenzen aan. De twijfels die bij menigeen bestonden voorafgaand aan de toetreding van Griekenland tot het eurogebied worden bewaarheid. Zakenbank Goldman Sachs heeft listige boekhoudtrucs toegepast om de staatsschuld naar beneden te brengen, waarmee de bezwaren tegen toetreding voor het oog werden ontkracht. Zelfs onze eigen minister Zalm was onder de indruk van de Griekse prestatie. De Europese regeringsleiders wilden Griekenland simpelweg bij de eurogroep. Nu staat de euro op springen. Zonder financiële steun vanuit Europa kan Griekenland niet meer aan zijn betalingsverplichtingen voldoen. Voor andere landen dreigt hetzelfde lot.

In 2011 wordt Mario Draghi voorzitter van de Europese Centrale Bank. Zijn optreden wordt beslissend voor het verloop van de eurocrisis. Draghi is een exemplarisch voorbeeld van een systeembouwer en -beheerder. Zijn gezag ontleent hij mede aan zijn bekwaamheid, en ook aan de tact waarmee hij in staat is het politieke spel te spelen. Hij beschikt bovendien over veel ervaring en heeft een bijzondere staat van dienst. Van 1991 tot 2001 is hij directeur-generaal op het Italiaanse ministerie van Financiën, waar hij verantwoordelijk is voor de privatisering van overheidsbedrijven. Daarna is hij van 2002 tot 2005 werkzaam bij Goldman Sachs als vicepresident voor de afdeling Europa. In 2006 wordt hij gouverneur van de Italiaanse centrale bank, waarmee hij tevens lid is van de raad van bestuur van de Europese Centrale Bank. Binnen enkele maanden na zijn aantreden zet Draghi een leenprogramma op dat bij elkaar zo'n 1000 miljard euro bedraagt. Om het rentepeil van bedreigde landen te stabiliseren en de langetermijnrente van Italië en Spanje naar beneden te krijgen zorgt hij er in de zomer van 2012 voor dat de ECB de macht krijgt om onbeperkt schatkistpapieren met een looptijd van maximaal drie jaar op te kopen. Hij spreekt in die periode de volgende beroemde woorden: 'Within our mandate, the ECB is ready to do whatever it takes to preserve the euro. And believe me, it will be enough.'²⁹ Op deze manier weet hij de financiële markten enigszins tot bedaren te

brenge. Niettemin komt er uiteindelijk pas in 2014 echt een einde aan de eurocrisis. Het systeem begint in zichzelf gevaarlijk te worden, maar vanaf nu is het motto dat al het mogelijke wordt gedaan om het overeind te houden: whatever it takes.³⁰ De *moral hazard* is zonneklaar.

Het bezweren van de eurocrisis is een belangrijk wapenfeit van Draghi, maar ook hier blijft het de vraag of de euro daarmee op de lange termijn gered is. Hoe dan ook geldt dat de eurolanden door deze crisis gedwongen worden hun monetaire integratie verder door te voeren. De uitbouw van de Europese Monetaire Unie (EMU) impliceert dat de onderlinge afhankelijkheid van de eurolanden toeneemt. De zwakke eurolanden zijn voor hun financiële stabiliteit inmiddels volledig afhankelijk geworden van hun EMU-lidmaatschap, met alle verplichtingen die daarbij horen. Dat zet kwaad bloed. Dat blijkt in de loop van 2015, wanneer in Griekenland de radicaal linkse coalitiepartij Syriza 149 van de 300 stemmen weet te behalen bij de verkiezingen. Syriza-voorman Alexis Tsipras was in zijn jonge jaren communist en fel gekant tegen het imperialistische globaliseringsproject. De grote verkiezingsoverwinning van Syriza is mede te danken aan de kritische opstelling jegens de Europese Unie en de belofte dat de Grieken niet langer meer zouden meegaan in de harde bezuinigingseisen als voorwaarde voor steun vanuit Europa. Samen met de rechts-populistische partij Onafhankelijke Grieken vormt Tsipras zijn eerste kabinet. Hij wil zijn belofte nakomen en gaat dus meteen de strijd aan met de eurogroep.

Namens de Grieken onderhandelt Yanis Varoufakis over nieuwe voorwaarden voor het Europese steunpakket. De uiterst stroef verlopende onderhandelingen krijgen een verrassende wending als Tsipras besluit om de voorstellen via een referendum voor te leggen aan het Griekse volk. Meteen daarop dreigt een bankrun en worden de Grieken geconfronteerd met ernstige kapitaalbeperkingen; ze mogen nog maar 60 euro per dag opnemen en het betalingsverkeer wordt aan banden gelegd. Op 5 juli 2015 stemmen de Grieken 'nee' tegen de voorstellen

van Europa. Hoewel Varoufakis wordt vervangen door Efklidis Tsakalotos als nieuwe minister van Financiën, blijven de onderhandelingen uiterst moeizaam verlopen. Met name de Duitse en Nederlandse ministers van Financiën, Wolfgang Schäuble en Jeroen Dijsselbloem, zijn niet bereid om veel water bij de wijn te doen. De druk op Griekenland blijft onverminderd hoog. In de loop van juli 2015 wordt toch een overeenkomst met de eurogroep bereikt, maar de voorwaarden van de schuldeisers zijn niet mals. Er wordt zelfs geëist dat het parlement meteen een hele reeks wetten aanneemt waarmee verdere hervormingen en bezuinigingen kunnen worden doorgevoerd. Hoewel Tsipras zegt het niet eens te zijn met de voorstellen, gaat hij er toch in mee, uit angst voor de ineenstorting van het Griekse bankwezen en zelfs een grexit. Ondanks weerstand binnen zijn eigen partij wordt het hele pakket uiteindelijk toch aangenomen, met steun van de oppositie. De Griekse volksopstand is neergeslagen door de grote systeemdruk.

Al eerder had Europa zijn tanden laten zien. Op 12 november 2011 zag de Italiaanse premier Silvio Berlusconi zich genooddaakt af te treden, nadat het Italiaanse parlement een hervormingspakket van 60 miljard euro had aangenomen. Die hervormingen waren een harde eis van de eurogroep en moesten het vertrouwen van de financiële markten herstellen. De weken ervoor was het vertrouwen in het economisch leiderschap van Berlusconi sterk gedaald, wat zich vertaalde in een snel oplopende rente.

De Italiaanse en Griekse perikelen maken zonneklaar dat het wereldwijde financiële systeem – waarin de euro een belangrijke plaats inneemt – in staat is om landen en regeringsleiders, zelfs tegen de wil van het volk in, op de knieën te brengen. Het geeft tegelijk aan dat dit systeem een ordeningsmacht bezit waarin ‘gezag’ er in feite niet toe doet. De angst voor de chaos buiten het systeem is voldoende om ervoor te zorgen dat landen en leiders zich schikken in hetgeen hun wordt opgelegd. Het systeem kan zich een dergelijke dwingelandij op de lange termijn echter niet veroorloven; de geschiedenis van de voormalige Oostblok-

landen is daarvan een illustratie. De inschikkelijkheid komt immers niet voort uit een gedeeld idee van een gemeenschappelijk goed, maar uit angst, en is ook gericht op louter zelfbehoud. De machtsverhouding waarin zij resulteert houdt slechts stand zolang mensen het gevoel hebben dat ze nog iets te verliezen hebben. Het wijst onherroepelijk op een gebrek aan innerlijke legitimiteit van de orde en wie hier recht op het recht hebben. Terwijl Europa vrijheid als zijn hoogste waarheid propageert, ontleent het de cohesie van zijn eigen systeem aan angst en het gevoel van onmacht: de ultieme onvrijheid.

Het is dan ook geen toeval dat in dezelfde periode ook de kritiek op de financiële sector toeneemt. Mede geïnspireerd op de revoluties in de Arabische wereld in 2010 en de Spaanse 15 mei-beweging (van de zogenoemde Indignados, ‘de verontwaardigden’) in 2011, begint op 17 september 2011 het protest Occupy Wall Street, dat zich richt tegen de grote economische en sociale ongelijkheid. Al snel ontstaat er een internationale Occupybeweging. Op vele plaatsen in de wereld worden tentenkampen opgezet in de nabijheid van financiële hotspots, uit protest tegen de grote internationale ondernemingen en financiële instellingen die een onevenredig groot voordeel hebben bij het bestaande economische systeem. De macht van het kapitaal gaat ten koste van het welzijn van de bevolking en de kwaliteit van de democratie. Ook in ons land zijn er protesten in tientallen steden. Hoewel velen sympathiek staan tegenover de boodschap, gaat deze beweging te gronde aan haar eigen radicaal-democratische principes. Het ontbreekt haar aan praktisch-politiek organisatievermogen en gezagvolle leidinggevende figuren om een hechte gemeenschap tot stand te brengen en slagkracht te ontwikkelen.

Dat de legitimiteit van het financiële systeem in toenemende mate in twijfel wordt getrokken blijft niet beperkt tot dromende wereldverbeteraars. In 2013 verschijnt *Le capital au XXIe siècle* van de Franse econoom Thomas Piketty, die wijst op de groeiende vermogensongelijkheid in de kapitalistische wereld en de sociale gevolgen daarvan. Het debat over de schaduwzijden van

de sterk gefinancialiseerde economie komt daarmee ook in de academische wereld op gang. Toch gaat het niet alleen meer om sociaal-economische ongelijkheid als een bekende uitwas van het kapitalisme.

In de filmcycli die beginnen met *The Hunger Games* (2012) en *The Maze Runner* (2014) zitten jongeren gevangen in een dystopische wereld van het 'systeem' – waartoe ook de media behoren – dat hen corrumpeert en exploiteert. Die ervaring van exploitatie begint zich gaandeweg ook steeds meer te richten op big tech en de platformeconomie. In 2014 verschijnt in ons land *Het digitale proletariaat* van Hans Schnitzler, waarin hij schetst hoe de postmoderne mens als gebruiker van sociale media zelf steeds meer gebruikt en vooral ook verbruikt wordt. In onze belevings- en aandachtseconomie is aandacht zelf de brandstof van ons digitale universum geworden. Informatietechnologie en kapitaal kruipen steeds meer naar elkaar toe. Shoshana Zuboff ontwaart een foucaultiaanse vorm van disciplineren en controle in onze virtuele consumptiemaatschappij, zoals beschreven in haar boek *The Age of Surveillance Capitalism: The Fight For a Human Future at the Frontier of Power*.³¹ De data-economie begint steeds grotere vormen aan te nemen, maar tegelijkertijd neemt de roep om bescherming van de privacy van burgers toe.

De ervaring van zinverlies en onbehagen in de jonge generatie, die zich in het Westen al veel eerder heeft gemanifesteerd in de populaire cultuur, komt op een eigen manier tot uitdrukking bij moslimjongeren. De oorlog in Irak en Syrië en de totstandkoming van ISIS (Islamitische Staat in Irak en Syrië) in 2014 spreekt tot de verbeelding van duizenden jongeren in het Westen. Ook vanuit Nederland zullen enkele honderden jongeren en jongvolwassenen afreizen naar Irak en Syrië om een nieuw leven op te bouwen.³² De mythe van een hedendaags kalifaat wordt door ISIS via socialemediakanalen als YouTube op een beeldende manier gepropageerd. Daarin wordt de kijker niet alleen een aantrekkelijke nieuwe wereld voorgespiegeld, maar vindt ook een verheerlijking plaats van het strijdersbestaan en het martelaarschap met de daarbij horende martiale en heroïsche vormen van gezag:

de heilige oorlog als zingeving. Gestileerde beelden van rituele onthoofdingen gaan de wereld over en blijken een eigenaardige aantrekkingskracht uit te oefenen op fanatieke geesten.

Voor het overgrote deel zijn het jonge mannen en vrouwen – bij wie de verbeelding wat gemakkelijker op hol kan slaan – die vertrekken naar dit nieuwe kalifaat. Soms zijn het wel degelijk de toegewijde moslimvrouwen zelf die zich aangesproken weten door de traditionele man-vrouwverhoudingen in dit moderne kalifaat. Zij bezielen deze jonge mannen om op pad te gaan. Vanuit dit wrokkige kalifaat worden ook in Europa ettelijke grote aanslagen gepleegd, waarmee de noodzaak tot bestrijding ervan alleen maar toeneemt. Dit kalifaat is dan ook geen lang leven beschoren en houdt in 2019 op te bestaan, mede door de actieve oorlogvoering ertegen door westerse en niet-westerse landen. De idyllische reclamebeelden van het kalifaat blijken niet te stroken met de bloedige en perverse realiteit ervan. Velen sterven een zinloze dood op het slagveld of komen anderszins om het leven; ontgoocheld en soms zwaar getraumatiseerd keren duizenden terug naar huis.

Ondertussen neemt het maatschappelijk onbehagen over de financiële wereld alleen maar verder toe, wat ook tot uitdrukking komt in de populaire cultuur en haar verbeeldingswereld. Zo brengt Netflix (eerst Antena 3) in 2017 de Spaanse serie *La casa de papel* uit, die vijf seizoenen lang draait om een groep excentrieke en innemende bankovervallers die zich als een soort moderne Robin Hoods manifesteren. Nadat de groep, aangestuurd door de enigmatische leider ‘El Profesor’ eerst de Koninklijke Munt van Spanje heeft beroofd, volgt er een gijzeling in de Spaanse Centrale Bank die uitmondt in een heuse strijd tegen het leger. *La casa de papel* wordt een wereldwijd succes; er wordt uiteindelijk zelfs een Zuid-Koreaanse versie van gemaakt. In de serie hebben de bankovervallers het publiek op hun hand, omdat ze de verdorvenheid van het systeem aan de kaak stellen.

De ervaring van exploitatie door het systeem betreft echter niet alleen de mens. Ook van de kant van de milieubeweging nemen de protesten toe op de kapitalistische wereldorde en haar

exploitatie van de natuur. Op initiatief van de destijds vijftienjarige Greta Thunberg vinden vanaf 2018 in verschillende landen van Europa schoolstakingen plaats om regeringen ertoe te bewegen de klimaatverandering serieus te nemen. Thunbergs scherpe kritiek op de wereld van volwassenen resoneert in de media en brengt vele jonge harten in beweging. Hoewel ze misschien de complexiteit van de problematiek niet geheel overziet, dwingt ze met haar geestdriftige optredens en eigenzinnige acties bij menigeen respect af. Zo onderneemt ze vanuit Zweden een treinreis van dertig uur naar het Zwitserse Davos om daar het World Economic Forum toe te spreken. Met haar emotionele aanklacht tegen de gevestigde orde en haar dramatische woorden van een dreigende klimatologische wereldondergang krijgt ze haast profetisch gezag – ook tot weezin van velen overigens. In 2018 wordt ook de wereldwijde actiegroep Extinction Rebellion opgericht, die de strijd aanbindt tegen de verwoesting van allerlei plant- en diersoorten als gevolg van de technisch-economische exploitatie van de aarde.

Dat jongeren als Greta Thunberg massaal de volwassenen tot de orde roepen en daarvoor ook nog eens een groot podium krijgen, wijst op een leegte in het praktisch-politiek gezag van de wereld van de volwassenen zelf. Waar het deskundig gezag van de systeembouwers met de kredietcrisis al zwaar onder vuur is komen te liggen, keert de jonge generatie zich nu tegen de in haar ogen eenzijdige financieel-economische gerichtheid van deze politiek-economische agenda zelf. Maar het gaat het zeker niet alleen om jongeren. De Franse filosoof Bruno Latour (1947-2022) maakt de milieuproblematiek tot een van de speerpunten van zijn fundamentele filosofische kritiek op het mens-natuurbegrip van de moderniteit. Onder invloed van James Lovelocks Gaia-hypothese uit de jaren zestig – die uitgaat van de Aarde als een zelfregulerende biosfeer – komt Gaia in het centrum van zijn denken te staan.

Hoewel milieu en klimaat in het nieuwe millennium toenevende aandacht krijgen van de westerse politieke en bestuurlijke elite – denk in dat verband bijvoorbeeld aan de inspanningen

van Al Gore, met onder andere zijn film *An Inconvenient Truth* uit 2006 – treedt er in dit decennium wel degelijk een aanzienlijke versnelling op in milieu- en klimaatgerichte maatregelen. Tegelijkertijd neemt ook de polarisering rond dit thema toe. Hoe succesvoller de groene agenda in het beleid wordt uitgerold, hoe groter ook de weerstand van de kant van sommigen; tot en met de regelrechte ontkenners van bijvoorbeeld het menselijke aandeel in klimatologische veranderingen.

De verkiezing van Donald Trump in 2016 tot president van de Verenigde Staten heeft ongetwijfeld een grote rol gespeeld in de verdere maatschappelijke en politieke polarisering rond dit thema. Zijn vrijwel onmiddellijke terugtrekking uit het Parijse klimaatakkoord uit 2015 versterkt de verdeeldheid rond de duurzaamheidsagenda binnen de westerse wereld. In toenemende mate begint de discussie rond klimaat en milieu een ideologische en soms haast quasireligieuze vorm aan te nemen waarin de verschillende partijen steeds feller tegenover elkaar komen te staan. Daarbij wordt bovendien zichtbaar dat met name onder de lager opgeleiden de scepsis over de duurzaamheidsambities groeit. Aangezien zij doorgaans krapper bij kas zitten en soms zelfs de eindjes aan elkaar moeten knopen, zijn zij ook degenen die meer dan anderen de pijn voelen van de gevolgen van de milieumaatregelen.

Sowieso geldt dat de verkiezing van Trump mede te danken is aan de steun van een grote groep Amerikanen die in de voorgaande decennia sociaal-economisch steeds meer in de verdrukking zijn geraakt als gevolg van het globaliseringsproces en het neoliberale beleid. Veel fabrieken zijn verplaatst naar lage-lonenlanden en talloze traditionele beroepen zijn uitgehold of verdwenen, wat bij velen het gevoel van eigenwaarde heeft ondermijnd. Een grote groep arbeiders, lager opgeleiden en traditionele linkse stemmers vindt bij de gevestigde orde nauwelijks erkenning van hun noden en voelt zich in de steek gelaten door de politieke en bestuurlijke elite. Met zijn slogan ‘Make America Great Again’ appelleert Trump aan een groeiend sentiment in de Amerikaanse samenleving waarin velen het vertrouwen in

hun land en zijn leiders zijn verloren. We zien hier wederom de historische zin naar voren komen van gezagsverhoudingen in relatie tot de bestaande orde. Dat Hillary Clinton deze groep Trump-stemmers in haar campagne laatdunkend *deplorables* noemt, is een bevestiging van de kloof die tussen hen en het establishment is ontstaan.

Het versterkt alleen maar het messianistisch gezag dat voor velen uitgaat van de populistische Trump. Hij is voor hen de verlosser, de redder in nood die orde op zaken kan stellen en af kan rekenen met de elite. De bezem moet door Washington en Wall Street, en Donald Trump is de enige die daartoe in staat is. In zijn narcistische zelfoverschatting laat hij niet na om zijn aanhang dat keer op keer te vertellen. De *deplorables* zijn de grote verliezers van de globalisering en vormen zogezegd de schaduwzijde van het systeem. In de film *Joker* (2019) blijkt er een krankzinnig ressentiment in deze zielenpieten schuil te gaan, dat tot uitbarsting komt in nihilistische destructiedrang en massaal geweld als het anarchistisch protest van de naamloze massa tegen het systeem. Het zijn echter bepaald niet alleen deze *deplorables* waar Trump zijn overwinning aan heeft te danken. Ook de Amerikaanse middenklasse maakt zich steeds meer zorgen over de toekomst; ook deze mensen voelen zich bedreigd in hun elementaire bestaanszekerheid.

Maar niet alleen in de vs komt het volk in beweging. Onder invloed van politici als Nigel Farage en Boris Johnson stemmen de Britten in het voorjaar van 2016 voor uittreding uit de Europese Unie met de veelzeggende leus ‘Take back control’. Het binnen de Europese Unie wettelijk vastgelegde ‘vrije verkeer van personen, goederen, kapitaal en diensten’ levert bijvoorbeeld rond het migratievraagstuk zoveel spanningen op dat een meerderheid van de bevolking niet langer meer aan de dictaten van Brussel onderworpen wil zijn.

In mei 2018 zien we in Frankrijk de opkomst van de zogenoemde gele hesjes, die zich aanvankelijk online verenigen en vervolgens in verschillende grote steden, waaronder natuurlijk Parijs, massale protesten organiseren tegen de stijgende brand-

stofaccijns en de stijgende kosten van het levensonderhoud. Groot is de woede over de sociaal-economische vernieuwing die de in 2017 verkozen Emmanuel Macron probeert door te voeren. Ook hier is sprake van een groeiende groep burgers – zeker ook onder de middenklasse – die zich niet gehoord en gezien weten door de politieke en bestuurlijke elite. Daarbij is tevens sprake van een sterk anti-EU-sentiment, dat er uiteindelijk in uitmondt dat een meerderheid van de Fransen stemt voor Europa-kritische partijen.

In het voorjaar van 2019 zal in Nederland Thierry Baudet met zijn Forum voor Democratie de grootste partij worden bij de Provinciale Statenverkiezingen. Baudet spint garen bij de toenemende maatschappelijke onrust rond de maatregelen die het kabinet neemt aangaande natuur, bouw en infrastructuur, mede overigens als gevolg van Europese regelgeving en de duurzaamheidsambities van een partij als D66. Zoals ook spreekt uit zijn roemruchtige overwinningstoespraak op de avond van de verkiezingen ('de uil van Minerva') heeft Baudet onmiskenbaar messianistische neigingen. De weerzin tegen zijn persoon is minstens zo groot.

Daarbij speelt ook zijn positie in het MeToodebat en de *culture wars* rond de zogenoemde wokebeweging een grote rol. In navolging van het racismemedebat dat al geruime tijd woedt in de vs, starten Quinsy Gario en Jerry Afriyie in Nederland de zogenoemde Zwarte Piet-protesten. Hun acties vinden in toenemende mate weerklank en zullen er binnen tien jaar toe leiden dat op veel plaatsen in Nederland een andere invulling wordt gegeven aan de uitdossing van Zwarte Piet. Het openlijke verwijt van racisme zet bij menigeen niettemin ook kwaad bloed en leidt ook hier weer tot polarisering. Datzelfde geldt voor de MeToobeweging, die op zich op veel sympathie kan rekenen, maar toch ook op de nodige weerstand stuit, ook bij sommige vrouwen. Nog sterker speelt bij sommigen de weerzin op ten aanzien van de zogenoemde lhbtqia+- en wokebeweging, vooral wanneer de leden daarvan steeds uitdrukkelijker hun rechten opeisen. Een groot deel van de linkse partijen gaat mee in deze

nieuwe emancipatieagenda, maar ook onder liberale partijen – die de vrijheid van het individu hoog in het vaandel hebben staan – valt het maatschappijkritische gedachtegoed in goede aarde. Ook op dit punt tekent zich een zeker onderscheid af tussen het hoger en het lager opgeleide deel van de bevolking, en ook tussen grootstedelingen en kleinstedelingen. Daarmee komt een nieuwe ideologische tegenstelling op, die een eigen sociaal-culturele en politieke vertaling krijgt.

In zijn algemeenheid geldt dat de thema's van uitbuiting, onderdrukking en slachtofferschap in dit decennium een steeds belangrijker rol gaan spelen in het maatschappelijke discours. Het autonome individu begint zich collectief steeds meer verongelijkt te voelen en eist dat instituties optreden tegen de vermeende oorzaak van hun gekwetstheid. Waar fysieke veiligheid al sinds het begin van het nieuwe millennium een belangrijk motief vormt in de legitimatie van de staatsmacht, daar dienen publieke instituties als de universiteit nu in toenemende mate ook de psychische veiligheid te garanderen. Op steeds meer terreinen van het maatschappelijk leven wordt 'microagressie' ontwaard, en ook ons taalgebruik wordt aan een ideologische correctie onderworpen. Mede onder invloed van Amerikaanse deconstructie-ideologie en cultuurkritiek moet het talige onderscheid tussen 'blank' en 'bruin' plaatsmaken voor dat van 'wit' en 'zwart', waarmee de polarisering rond huidskleur nu ook in taal zelf wordt uitgedrukt. Identiteitspolitiek doet haar intrede en drukt een steeds groter stempel op de onderlinge maatschappelijke verhoudingen. Aan de linkerzijde van het politieke spectrum wordt de oorzaak van sociaal-economische ongelijkheid en andere maatschappelijke ellende nu vooral geweten aan 'de witte man', waarmee een opmerkelijke racialisering van de cultuur- en maatschappijkritiek een feit is. Een aanzienlijk deel van de meer traditionele linkse achterban voelt zich juist in zijn levenswijze bedreigd door dit cultuurkritische discours – dat meer resoneert bij de intellectuele bovenlaag – en wijkt uit naar 'rechtse' partijen.

Het wantrouwen jegens het systeem en 'de elite' is een nieuwe politieke en maatschappelijke realiteit. De samenzwerings-

theorieën die vooral sinds 9/11 welig tieren op internet beginnen een steeds grotere aantrekkingskracht uit te oefenen op mensen die zich niet thuis voelen in de netwerksamenleving en de nieuwe wereldorde die in de maak is. Vooral degenen die direct getroffen worden door allerlei maatregelen uit de systeemwereld zijn gevoelig voor de idee dat sprake is van een wereldwijde samenzwering van een elite die erop gericht is haar eigen macht en rijkdom te vergroten ten koste van een onwetende massa. Volgens de complotdenkers zijn de reguliere media onderdeel van deze machtspolitiek die zich bedient van massapropaganda.

Terwijl het ongenoegen over de milieugenda groeit, zeker op het platteland, neemt de systemische druk tot ingrijpende veranderingen verder toe, wat voor de boeren weinig goeds belooft. Als D66 in september 2019 een plan lanceert voor een halvering van de Nederlandse veestapel met het oog op een forse stikstofreductie, leidt dit tot de eerste grote protestactie van de boeren, georganiseerd door Agractie en Farmers Defence Force. Het is zeker niet alleen de inhoud van het voorstel, maar ook de toon waarmee een en ander wordt gepresenteerd die tot grote woede leidt. Het overduidelijke verschil in mentaliteiten getuigt van de groeiende kloof tussen stad en platteland, die nu eveneens een gepolariseerde vorm aanneemt. De regelgeving rond stikstof en PFAS dreigt geheel Nederland plat te leggen, namelijk niet alleen de veehouderij, maar ook de bouw en infrastructuurprojecten. Het brengt het kabinet in de herfst tot een stevig pakket maatregelen dat niettemin grote offers van de boeren vraagt. Op 1 november 2019 wordt vanuit het socialemediaplatform BoerBurgerTweet de BoerBurgerBeweging opgericht, die zich niet alleen hardmaakt voor het lot van de boeren, maar ook een ander soort politiek wil bedrijven.

Op 20 december 2019 doet de Hoge Raad een opmerkelijke uitspraak in een rechtszaak van Urgenda tegen de Nederlandse staat. De staat wordt verplicht meer te doen in het kader van de uitstoot van broeikasgassen. Ook hier neemt de juridisering van politiek-maatschappelijke vraagstukken toe, als een specifieke vorm van depolitisering en neutralisering die nauw met tech-

niek en wetenschap verweven is. Vooral onder de boeren en hun medestanders begint het vermoeden post te vatten dat er een geheime agenda wordt doorgevoerd door ‘de elite’ waarin allerlei instituties, zoals ook het RIVM, samenspannen tegen boeren en gewone burgers. Niet alleen wordt het institutionele gezag van de overheid in termen van deskundigheid ontkend, ook wordt niet meer geloofd dat zij te goeder trouw handelen. Men organiseert tegenbewegingen die gekant zijn tegen de gevestigde orde, met leiders die weer een zeker charismatisch en ideologisch gezag genieten bij hun aanhang.

Naar aanleiding van de kredietcrisis van 2008 wordt in januari 2009 door critici van het huidige financiële systeem de bitcoinblockchain in het leven geroepen. Het is in feite een poging van ICT-nerds om alleen op basis van een geavanceerde algoritmische code een alternatieve digitale infrastructuur te creëren die het mogelijk maakt om privaat waarde op te slaan in bitcoins, buiten de macht van overheden en centrale banken om. De razendsnelle ontwikkeling van cryptovaluta in de daaropvolgende jaren wordt mede gevoed door een groot wantrouwen jegens overheden en centrale banken. Zij hebben hun gezag verspeeld. Niet alleen wordt hun vermogen om de stabiliteit van het financiële systeem te bewaren betwist, ook wordt openlijk getwijfeld aan hun goede intenties. De evident libertaire en anarchistische aard van deze alternatieve systeembouwers komt tot uitdrukking in het puur technologische karakter van de bitcoin: *code is law*, dus mensen zijn niet meer de beslissende machtsfactor, maar alleen de code zelf heerst.³³ Dat mag in theorie misschien mooi klinken, maar in de praktijk zal blijken dat ook in deze digitale wereld van de algoritmes toch de private principes van rijkdom en macht de kop opsteken en hun tol eisen.

Zo tekenen zich aan het eind van dit decennium vijf domeinen af die het strijdperk vormen waar de politiek-maatschappelijke polarisering gestalte krijgt: instituties, menselijke relaties, lichaam, natuur en zin. Het zijn fundamentele dimensies van het goede leven die de inhoud of substantie uitmaken van welke orde dan ook. In feite waren zij ook al in het geding in de cultu-

rele revolutie van de jaren zestig, maar ze keren nu terug zonder dat werkelijk een nieuw evenwicht is gevonden. Het internationalisme waarmee de jaren zestig doorbrak, heeft zich in de loop der decennia uitgekristalliseerd in een nieuwe wereldorde waarin de spanningen alleen maar zijn toegenomen.

Terwijl de universiteiten als instituten van de hoogste kennis de globaliseringsagenda hebben omhelsd en zeker ook in Nederland het Engels of beter het zogenoemde Globish als de universele voertaal van onderzoek en onderwijs hanteren, doet zich het merkwaardige fenomeen voor dat in de populaire muziek de Nederlandse taal een steeds grotere rol speelt. Van de rap en nederhop van Lil' Kleine en Ronnie Flex die de puberale feestcultuur bezingen in hun liederlijke 'Drank & Drugs' tot aan Maaïke Ouboters aangrijpende en fijngevoelige zielenroerselen in het liedje 'Dat ik je mis'. De opkomst van de moedertaal in de popcultuur loopt parallel met een amusementscultuur waarin de eigen nationale gezelligheid wordt gevierd in tv-programma's als *Boer Zoekt Vrouw* en *Ik hou van Holland*. Het verraadt de dialectische dynamiek tussen globalisering en lokalisering die momenteel ook in allerlei andere westerse landen aan het licht treedt.

De jaren twintig: de bestaande orde kraakt in haar voegen

De jaren twintig laten tot dusver een verscherping zien van de polarisering die in het voorgaande decennium al zichtbaar is geworden. De coronacrisis die begint in het voorjaar van 2020 vormt daarin een beslissend omslagpunt. Hoewel het kabinet binnen Europa aanvankelijk een liberale koers lijkt te willen varen, gooit men onder druk van media, medische specialisten en leraren al snel het roer om.³⁴ De beelden van chaotische toestanden in het Italiaanse Bergamo maken grote indruk bij het publiek en leiden ertoe dat ook de overheid koste wat kost de besmettingen onder controle wil houden. Mede als gevolg van

het lean-and-meanbeleid van de afgelopen decennia is er weinig extra capaciteit beschikbaar op de intensive care – wat tijdens het griepseizoen van 2018 al tot de nodige problemen leidde –, en nu dreigt een massaal tekort aan bedden. Hoewel al snel duidelijk is dat vooral ouderen en mensen met een onderliggende aandoening kwetsbaar zijn voor het coronavirus, wordt een uniform beleid ingezet waarin geen onderscheid wordt gemaakt tussen jong of oud, kwetsbaar of minder kwetsbaar. In navolging van de meeste ontwikkelde landen besluit de overheid tot een strenge lockdown om de besmettingen onder controle te houden. Verder moeten mensen anderhalve meter afstand houden van elkaar, en zij krijgen het advies om allerlei veiligheidsmaatregelen in acht te nemen. In talrijke persconferenties, live uitgezonden op tv, geven premier Mark Rutte en minister van Volksgezondheid, Welzijn en Sport Hugo de Jonge de stand van zaken rond corona weer, en kondigen de voorgenomen maatregelen aan (die later die week nog ter goedkeuring aan de Tweede Kamer worden voorgelegd).

Mede door China's ogenschijnlijk snelle en effectieve aanpak en president Xi's oorlogsverklaring aan het virus wordt in veel westerse landen en ook in Nederland besloten om de strijd tegen het virus aan te gaan. Een martiaal discours krijgt de overhand. Men wil de oorlog winnen van het virus en men haalt daartoe alles uit de kast. Nog datzelfde voorjaar zet de Nederlandse overheid in op de ontwikkeling van een vaccin, dat al snel als de enige echte oplossing wordt gezien om uit de crisis te geraken. Tot die tijd zijn we, zeker tijdens pandemische pieken, aangewezen op andere beheersingsmaatregelen. Hoewel de Nederlandse overheid wat zwalkt in haar beleid, worden verschillende lockdowns ingevoerd (met een maximaal aantal bezoekers per huishouden), en tot tweemaal toe wordt een avondklok ingesteld. Daar komt later nog de verplichting bij tot het dragen van mondkapjes, en ook het zeer controversiële coronatoegangsbevijs middels een QR-code die wordt gekoppeld aan de vaccinatiestatus of een negatief testbevijs. De overheid steunt vervolgens allerlei sectoren die door de maatregelen getroffen worden, zoals de horeca, de detailhandel en de cultuursector.

Moderne techniek drukt een groot stempel op onze omgang met corona. Zo maakt de ICT-revolutie van de afgelopen decennia het mogelijk om een aanzienlijk deel van onze economie en activiteiten online te laten plaatsvinden, zoals onderwijs en psychische hulpverlening. Bij dit alles wordt stevast gekoerst op de adviezen vanuit ‘de wetenschap’, die gedurende de gehele crisis het overheidsbeleid moet legitimeren, ook in ons land. Meer dan ooit doet de politiek een beroep op het deskundig gezag van experts om ingrijpende maatregelen voor het publiek te rechtvaardigen, hoewel die geregeld indruisen tegen grondrechten (zoals het recht op vergadering).³⁵ Steeds worden cijfers, grafieken en tabellen gepresenteerd die verschillende aspecten van de coronacrisis beschrijven en die ook bepaalde maatregelen moeten rechtvaardigen. Men roept een ‘coronadashboard’ in het leven, waarbij men meent aan bepaalde knoppen te kunnen draaien om het verloop van de pandemie te sturen.

Of en in hoeverre een dergelijke sturing werkelijk mogelijk is – en vooral ook ten koste van wat – lijkt men zich niet meer af te vragen. Dit is de tijd waarin wiskundige modellen voor de werkelijkheid zelf doorgaan en van doorslaggevende betekenis worden voor het overheidsbeleid. De schijn van objectiviteit en rationaliteit die uitgaat van dergelijke modellen lijkt het enige houvast te zijn in een tijd waarin een virus onze samenleving bedreigt. Van enige kritische distantie ten aanzien van de modellering zelf lijkt nauwelijks nog sprake, ook niet in de reguliere media. En dat de ingezette middelen ook weleens erger dan de kwaal kunnen zijn, lijkt in deze periode geen reële overweging.

Het onkritische geloof in modellen en de grote bereidheid om mee te gaan in de maatregelen worden in de hand gewerkt door een groot gevoel van angst dat leeft onder de bevolking. Hoewel tijdens de zomer van 2020 al duidelijk is dat de kans op overlijden als gevolg van corona zeer gering is en dat het virus vooral dodelijk is voor ouderen en mensen met een zwak immuunsysteem, blijft men lang in de greep van de coronangst.³⁶ Later zal blijken dat overheden ook gebruikmaken van deze angst en deze soms zelfs bewust aanwakkeren om ervoor

te zorgen dat de bevolking meegaat in bepaalde maatregelen. De angst voor het virus vertaalt zich concreet in de angst voor de medemens als een potentiële overbrenger van het virus. Het motief van de onveiligheid en het gevoel van kwetsbaarheid manifesteren zich in een nieuwe vorm. Velen verwachten wederom bescherming van de overheid tegen de bedreiging die van corona uitgaat. ‘Samen tegen het virus’ betekent dan paradoxaal genoeg dat mensen juist zo veel mogelijk contact met elkaar dienen te vermijden en onderling afstand moeten houden. Niettemin ontstaat er in deze periode ook een collectieve sympathie voor en massale steunbetuigingen aan mensen die werkzaam zijn in de zorg, die nu als helden worden geëerd: de belichaming van bescherming.

In deze angstige tijd van bescherming en afscherming wordt ons gehele leven in toenemende mate verplaatst naar het ontlijfde universum van de schermwereld dat door het systeem is opgetuigd. Het sociale leven is in hoge mate stilgelegd door de maatregelen en komt voor veel mensen nagenoeg volledig stil te vallen. Eenzaamheid en depressies nemen toe, ook onder jongeren. Dramatische taferelen doen zich voor. De kinderen van ouderen kunnen soms hun zieke ouders niet meer bezoeken of mogen zelfs niet aan hun sterfbed staan. Mensen sterven, massaal omringd door techniek, maar verlaten door mensen.

Zonder noemenswaardige kanttekeningen volgen de reguliere media het narratief dat door de regering wordt uitgedragen. Volgens hoofdredacteur Pieter Klok van *de Volkskrant* is dit niet het moment om als krant kritiek te leveren op de overheid.³⁷ Zelfs de ruimte daartoe wordt nauwelijks meer geboden, ook niet in andere media. De reguliere media, en dan vooral de kwaliteitskranten, beginnen zich in toenemende mate te profileren als de stem van de rede ten opzichte van alternatieve media op internet. Zij zetten zich uitdrukkelijk af tegen het nepnieuws en de mis- en desinformatie die worden verspreid door de alternatieve media. Ook zij volgen ‘de wetenschap’ en claimen daarmee een vorm van deskundig gezag: een hele geruststelling, zeker ook voor een wat hoger opgeleid publiek.

De collectieve angst met de daarmee gepaard gaande blikvernaauwing heeft tot gevolg dat men zich vastgrijpt aan een eenduidig verhaal en stevige maatregelen met een dito handhaving daarvan door de overheid. Openlijke kritiek op het beleid verstoort het eenduidige beeld en wordt door velen als bedreigend ervaren. De cultuur van het ‘cancelen’ die al in het decennium ervoor was begonnen, richt zich op iedereen die kritisch is op het overheidsbeleid. Zij worden in de media weggezet als ‘wappies’ zodra ze proberen een ander soort gesprek te voeren over de pandemie. Er is nauwelijks ruimte meer voor een gesprek over de zin- en onzin, dan wel de voor- en nadelen van maatregelen. Medici voegen zich in het beleid dat wordt uitgezet, inclusief de sterke druk tot vaccinatie die door de regering wordt uitgeoefend, zelfs op kinderen, die daarbij niet zelden tegen hun ouders worden opgezet. Ook vanuit universitaire kringen valt er opvallend weinig kritiek te vernemen ten aanzien van het gevoerde beleid. In navolging van de Franse denker en sociaal psycholoog Gustave Le Bon spreekt hoogleraar klinische psychologie Matias Desmet van het verschijnsel *massavorming*: een collectieve hypnotische toestand die het juiste zicht op de volle werkelijkheid ontnemt, een toestand bovendien die volledig losstaat van intelligentie of opleidingsniveau.³⁸

Toch is er wel degelijk een aanzienlijke groep mensen die kritisch staan tegenover het gevoerde beleid. Vanuit streng religieuze hoek zijn er vrijwel meteen bezwaren tegen de opgelegde lockdowns in verband met de eigen samenkomsten, en later ook tegen de sterke druk tot vaccinatie. Het geestelijk gezag en de daarmee gepaard gaande opvatting van het goede leven staan hier op gespannen voet met het deskundig gezag waarop de overheid zich beroept. Dat gezag is echter ook wetenschappelijk gesproken niet onbetwist. Wereldwijd en ook in ons land uit een scala aan deskundigen en gerenommeerde wetenschappers kritiek op het beleid: de ongefundeerde vooronderstellingen rond de opgelegde maatregelen, de miskennis van serieuze neveneffecten, tekortkomingen of zelfs grove fouten in de modellering, risico’s rond de mRNA-technologie bij de vaccins en ga zo maar

door. Deze deskundigen storen zich vooral ook aan het gebrek aan openheid in het coronadebat en aan de afwezigheid van een gezonde dosis scepticisme met betrekking tot bepaalde waarheidsclaims. Door het gespannen maatschappelijke klimaat ontstaat er nauwelijks een serieus debat en worden ook wetenschappelijke critici doodgezwegen dan wel weggezet als wappies of complotdenkers. Dit leidt er weer toe dat zij hun kritisch geluid vooral via de alternatieve media naar buiten brengen, die daarmee een eigen rol gaan vervullen gedurende de pandemie.

Een deel van het publiek gaat niet langer mee in het dominante verhaal van de overheid, dat voor sommigen om verschillende redenen zijn legitimiteit heeft verloren. Soms kwamen zij daartoe omdat ze geestelijk anders in het leven staan, soms omdat zij hadden kennisgenomen van andere bronnen, soms vanwege de regelrechte contradicties in de maatregelen (anderhalve meter afstand moeten houden, maar toch mogen vliegen) of de ervaring van de aantoonbare schade die zij teweegbrachten. Hoe dan ook, reeds in de zomer van 2020 groeide het verzet tegen het overheidsbeleid en volgden de eerste grote protestdemonstraties tegen het coronabeleid, ook in ons land. Hoewel die demonstraties over het algemeen een vreedzaam karakter hadden, liepen enkele ervan uit de hand. Daaraan was echter ook het politieoptreden zelf debet. Het gebrek aan een open debat over de coronamaatregelen en de algehele opstelling van de overheid en de reguliere media leidde tot een verdere polarisering tussen de volgelingen en de criticasters van het beleid, of later de gevaccineerden en de ongevaccineerden. Het zorgde in ieder geval ook voor een sterke groei van alternatieve media, die op hun beurt die polarisering alleen maar versterkten.

Toen vervolgens ook socialemediakanalen als Facebook, YouTube en Twitter actief gingen censureren – in het kader van het bestrijden van mis- en desinformatie – en zelfs wetenschappelijke publicaties verwijderden die op gespannen voet stonden met het overheidsnarratief, werd het wantrouwen jegens ‘het systeem’ en ‘de elite’ alleen maar verder aangewakkerd. Critici vermoedden dat overheden, big tech en big pharma in feite sa-

menspanden om de kritiek op het beleid de kop in te drukken. Er leken allerlei belangen te spelen die voor het grote publiek verborgen bleven en die ook het democratische besluitvormingsproces rond de maatregelen ondermijnden. Zo ontstond een uiterst giftig klimaat waarin samenzweringstheorieën konden gedijen en complotdenkers hun gelijk steeds meer bevestigd zagen.

Uiteindelijk waren het niet zozeer de vaccins die ons verlostten van de coronamaatregelen, maar vooral de spontane mutaties van het virus tot de zogenoemde omikronvarianten. Deze varianten bleken uiterst besmettelijk, maar tegelijkertijd veel minder gevaarlijk te zijn dan hun voorgangers; een heuglijke ontwikkeling die overigens door verscheidene kritische wetenschappers al was voorspeld als het natuurlijke mutatieverloop van dergelijke virussen.³⁹ De verspreiding van deze mutatie onder de bevolking was onstuitbaar – ook onder de gevaccineerden – en binnen enkele maanden bleken alle maatregelen onzinnig te worden.

De enige die nog krampachtig vasthield aan een streng lockdownbeleid was Xi Jinping, die daarmee de gehele Chinese samenleving in een wurggreep hield. Toen de bevolking de opgelegde maatregelen niet langer meer verdroeg en er her en der opstanden uitbraken, werd ook in China een einde gemaakt aan de oorlog tegen het virus. Men moest het verlies toegeven en onderkennen dat de middelen inderdaad erger waren geworden dan de kwaal. Het virus was endemisch geworden. Het fundamentele inzicht was eindelijk doorgebroken: we moeten leren leven met corona, en een gezonde levensstijl is de beste manier om je te wapenen tegen de mogelijke gevolgen van besmetting. Bovendien is gebleken dat ook de inzet van beveiligingstechnologie allerm minst neutraal is: in plaats van te neutraliseren leidt deze juist tot polarisering.

Hoewel de Nederlandse overheid nog steeds oproept tot het nemen van boosters, volgt een steeds groter deel van de bevolking dit advies niet meer op. Inmiddels begint ook de schaduwzijde van het overheidsbeleid tot het grote publiek door te dringen, iets wat de komende jaren vermoedelijk alleen maar

duidelijker zal worden. In met name de Verenigde Staten is een proces op gang gekomen waarin het gehele coronadossier kritisch wordt doorgelicht, ook waar het gaat om eventuele belangen. Onder meer de Amerikaanse senator Rand Paul heeft zich vastgebeten in dit dossier, en hij lijkt niet los te laten voordat de waarheid boven tafel is. Daarbij komt Anthony Fauci – als de voormalige medische hoofdadviseur van de Amerikaanse president – steeds meer onder vuur te liggen.

Een fundamentele evaluatie over wat in Nederland nu precies heeft plaatsgevonden is tot dusver uitgebleven. Inmiddels is wel duidelijk geworden dat de schade als gevolg van de genomen maatregelen aanzienlijk groter is dan verwacht. Veel kinderen en jongeren hebben ernstig geleden onder de lockdowns, de avondklok en de schoolsluitingen. Niet alleen zijn er serieuze ontwikkelings- en leerachterstanden, maar vele jeugdigen kampen ook nog eens met depressies. Eenzelfde beeld zien we ook elders op de wereld. Daarnaast is er wereldwijd sprake van een langdurige oversterfte, die in verschillende landen oploopt tot 20-30 procent. In dat verband is er inmiddels ook een correlatie vastgesteld tussen oversterfte en toegediende vaccinaties.⁴⁰ En werd ten aanzien van het uitbreken van corona de ‘Wuhan-lablek-theorie’ nog lange tijd als een typisch product van complotdenken aangemerkt, inmiddels is het een van de waarschijnlijkste verklaringen voor het ontstaan van het virus.⁴¹ Mede door de zogenoemde Twitterfiles die door toedoen van Elon Musk – het enfant terrible van de big tech – naar buiten zijn gekomen, heeft het er inmiddels alle schijn van dat de Amerikaanse overheid en veiligheidsdiensten inderdaad de hand hebben gehad in de stevige censuur op sociale media.⁴² Deze ontwikkelingen zetten ook de kritiek van de ‘wappies’ in een ander licht. Op lange termijn zouden juist de pogingen tot het verhullen van de waarheid weleens een stuk gevaarlijker kunnen zijn voor de maatschappelijke orde dan het toegeven van de eigen vergissingen of het eigen falen.

De poging om het virus in te dammen, een vernietigende slag toe te brengen of een klap met de grote hamer te geven is uiteindelijk ijdele hoop gebleken. De gehele corona-aanpak – hoe be-

grijpelijk de paniecreactie bij de overheid in eerste instantie ook was – getuigt vooral van een uitgesproken technologische benadering van een problematiek waarin de menselijke en natuurlijke werkelijkheid als een modelmatig systeem werd opgevat. Voor het eerst in de geschiedenis van de mensheid hebben we te maken gehad met een ‘pandemie van de techniek’: niet alleen speelde onze omgang met corona zich grotendeels af binnen de context van moderne techniek, het virus versterkte ook de implementatie van allerlei vormen van techniek in de sociale werkelijkheid. Ook het deskundig gezag nam zelf een hoogst technologische vorm aan, waarin modellen en data de overhand kregen.

Zo raakte ook het overheidsbeleid in toenemende mate gericht op data als aantal sterfgevallen, ziekenhuisopnames, ic-bedden, verspreidingsfactor, positieve testen en vaccinatiegraad die ertoe hebben geleid dat de vraag naar het goede leven geheel naar de achtergrond verdween. Alleen al wat het aantal sterfgevallen betreft kregen abstracte data de overhand bij de legitimatie van de maatregelen. Door deze datacratie werd ‘het naakte leven’ zelf – los van de vraag om welke mensen het gaat, hou oud ze zijn, in wat voor conditie zij zijn, wat voor leven zij hebben – tot het ultieme criterium gemaakt van het beleid. Terwijl de gemiddelde leeftijd van de coronasterfgevallen zo’n 83 jaar bedroeg en een groot deel van de slachtoffers in een verpleegtehuis woonde (waar de gemiddelde verblijfsduur tot overlijden zo’n zes tot negen maanden bedraagt), zijn zeer ontwrichtende maatregelen opgelegd aan een hele generatie jongeren in een cruciale fase van hun leven.

Gegeven onze sterk vergrijzende samenleving en de enorme stijging van chronische leefstijlziektes als obesitas en diabetes is dit voor jongeren een weinig hoopvol perspectief voor de toekomst. Ze hebben de afgelopen jaren aan den lijve ondervonden hoe zwaar hun gezonde ontwikkeling maatschappelijk weegt. Terwijl ze zelf nagenoeg geen risico liepen, werden zij flink aangemoedigd om zich te laten inenten (‘voor opa en oma’); het was in feite asociaal dat niet te doen. Als dan vervolgens blijkt dat de vaccins überhaupt niet zijn getest op de vermindering van

de besmettelijkheid van mensen die zijn geïnfecteerd met het virus en de vaccins ook helemaal niet een dergelijke bescherming bieden, dringt de vraag zich op naar de legitimiteit van het deskundig gezag zelf.⁴³ Nu ten slotte duidelijk is geworden dat jongeren zwaar lichamelijk letsel kunnen oplopen door vaccinatie – myocarditis en pericarditis zijn inmiddels vastgestelde mogelijke bijwerkingen – wordt deze vraag des te klemmender.⁴⁴ Hoe gezagwaardig is dit gezag eigenlijk?

De razendsnelle ontwikkeling van ICT in de afgelopen decennia, met haar reusachtige datanetwerken en immense reken capaciteit, heeft de algoritmische en modelmatige benadering van allerlei vraagstukken alleen maar versterkt. Prangende maatschappelijke opgaven rond stikstof, het klimaat, de energietransitie en economische groei worden mede op basis van modellen benaderd, en op grond daarvan wordt beleid wetenschappelijk gerechtvaardigd. Tegelijkertijd is men zich onvoldoende bewust van de parameters en specifieke vooronderstellingen van die modellen zelf.

Hoogleraar waarschijnlijkheidsrekening Ronald Meester heeft zich ten aanzien van de waarheidsclaim waarmee de inzet van modellen tegenwoordig veelal gepaard gaat kritisch uitgelaten.⁴⁵ Een modelmatige beschrijving moet niet zozeer als het eindresultaat van onderzoek worden gezien, maar veeleer als een vertrekpunt voor een fundamentele doordenking van de verschillende factoren die een rol kunnen spelen in de dynamische werkelijkheid. Het grote succes van de wiskundige methode en modellering in de fysica sinds de zeventiende eeuw heeft het zicht weggenomen op de status van modellen in andere wetenschapsgebieden en de dynamische werkelijkheid waarop zij betrekking hebben.

Het oprukkende systeemdenken en de technische besluitvorming op basis van modellen beginnen steeds problematischer vormen aan te nemen. De implementatie van dergelijke modellen leidt tot allerlei neveneffecten waarvan de gebruikers zich niet bewust zijn, omdat zij de complexiteit van de dynamische werkelijkheid uit het oog verliezen. Reeds in het geval van de

kredietcrisis van 2008 bleek dat de mathematisering van de financiële werkelijkheid leidde tot een miskening van de mogelijke gevaren die zich in het systeem aan het ophopen waren. De bestrijding van deze onzekerheid door een toename aan compliance – oftewel regelgeleid gedrag – heeft deze risico's niet uitgebannen, maar het financiële systeem als geheel wel steeds dwingender gemaakt, met alle perverse neveneffecten van dien. Men probeerde het groeiende gevoel van onveiligheid jegens het systeem nu binnen het systeem zelf op te lossen, terwijl de kern van het probleem weleens in de verabsolutering van deze zekerheids- en veiligheidseisen zou kunnen liggen. Robuuste systemen moeten juist veerkrachtig genoeg blijven om op wisselende omstandigheden en radicale veranderingen in te kunnen spelen.⁴⁶ Centralistische, grootschalige en uniforme sturingsmechanismen ondermijnen juist deze veerkracht en zijn daarmee per definitie kwetsbaar voor onverwachte veranderingen.

Het conflict met de boeren rond het stikstofdossier is onlosmakelijk verbonden met de grootschalige en centralistische benadering van deze problematiek aan de hand van een modellering van de stikstofdepositie in het zogenoemde AERIUS-model. Het hardvochtige overheidsbeleid dat mede hierop werd gebaseerd, getuigde van weinig praktische wijsheid in de omgang met dit dossier. Niet alleen werden de boeren simpelweg in de mal van dit model geperst, men ging ook voorbij aan de hele geschiedenis van de stikstofproblematiek en het aandeel van verschillende partijen in het ontstaan ervan. Het model als zodanig hanteert bovendien parameters en gaat uit van bepaalde vooronderstellingen die wetenschappelijk niet onproblematisch zijn. Maar uitgaande van dit model worden wel zeer fundamentele beslissingen genomen die vele boerenbedrijven in hun bestaan bedreigen.

Ons land begint in toenemende mate vast te lopen als gevolg van een rigide benadering van maatschappelijke vraagstukken op grond van modellen en algoritmen. Techniek, politiek, wetenschap, wetgeving en opsporing lopen daarbij in elkaar over. De controlestaat doet hier zijn intrede. Evenals tijdens de corona-

crisis leidt een dergelijke technische en modelmatige inrichting van de werkelijkheid tot een dehumaniserende functionalisering en sturing van menselijke activiteiten en maatschappelijke verhoudingen, met een bijbehorend gevoel van bedreiging en vreemding.

Toen in december 2020 het rapport *Ongekend onrecht* van de Parlementaire ondervragingscommissie Kinderopvangtoeslag (POK) uitkwam, bleek de overheid een zeer stringent systeem te hebben opgetuigd dat in zijn praktische uitwerking een regelrechte bedreiging vormde voor tienduizenden ouders. Velen werd jarenlang onrecht aangedaan. Levens werden stukge maakt. Een sterk procedurele, kwantitatieve en financiële logica van de kant van de overheid vormde de context van dit onrecht. Wederom lagen modellen en algoritmes aan de basis van dit functionele systeem, dat ook nog eens voor een aanzienlijk deel geautomatiseerd was. Er was een overheidsbureaucratie ontstaan waarin niet zozeer rechtvaardigheid – hier ook in de zin van billijkheid en proportionaliteit –, maar vooral kostenefficiënte sturing leidend was. Dit alles vond plaats binnen een eng gejuridiseerd kader waarin burgers werden gewantrouwd, gecontroleerd, opgespoord en gestraft: het institutionele, het praktische en het deskundige gezag zijn in hun tegendeel omgeslagen. Burgers raken verstrikt in een harteloos systeem waarin de menselijke waardigheid niet meetelt.

In 1998, aan de vooravond van het nieuwe millennium, kwam de visionaire en dystopische film *The Matrix* uit. Daarin was de mens gedegradeerd tot een warmtebron of batterij voor een reusachtig machinaal systeem, terwijl hij zich in een slaaptoestand bevindt waarin hij zich een mede door dit systeem geproduceerd leven inbeeldt. Zonder dat de mens zich ervan bewust is, heeft de machinewereld met haar uiterst geavanceerde algoritmische sturingssysteem deze mens in haar mechanische wereld ingebouwd. Het is veelzeggend dat het eerste deel van de film eindigt met het nummer ‘Wake Up’ van de hardrockrapband Rage Against The Machine. Het thema ‘ontwaken’ zal in de loop van het nieuwe millennium een bijzonder grote rol

spelen in het maatschappelijk debat. Zowel het nummer ‘Wake Up’ als de film *The Matrix* roept op tot een opstand tegen ‘het systeem’ dat de mens onderdrukt, juist ook door hem in slaap te sussen en een droomwereld voor te spiegelen.

In het nieuwe millennium is een reeks dystopische films en tv-series uitgebracht over de mogelijke schaduwzijden van de voortrazende digitalisering en virtualisering van het menselijk bestaan: van *Her* en *Ex Machina* tot *Black Mirror* en *Westworld*. In december 2021 verscheen *The Matrix Resurrections*. In dit vierde deel van de filmreeks zijn de hoofdpersonen Neo en Trinity opnieuw ingekapseld in ‘the Matrix’. Wederom hervinden zij zichzelf en komen ze in opstand tegen het systeem, om ditmaal definitief te zegevieren.

Deze strijd tussen mens en machine, zijn ogenschijnlijk ‘eigen creatie’, lijkt allang geen sciencefiction meer. In het najaar van 2022 lanceert OpenAI het programma ChatGPT, dat een volgende revolutionaire ontwikkeling aankondigt op ICT-terrein. Een hele generatie van nieuwe toepassingen van kunstmatige intelligentie staat voor de deur, en de maatschappelijke gevolgen daarvan zijn niet te overzien.⁴⁷ Plotseling blijkt kunstmatige intelligentie in staat tot het beantwoorden van vraagstukken en het creëren van content, zaken die voorheen alleen voorbehouden leek aan de mens. Ook de zogenoemde creatieve beroepen dreigen nu voor een aanzienlijk deel door de machine te worden overgenomen. Na de lancering van het taalmodel GPT-4 in maart 2023 menen techneuten dat zij vonken van mensachtige intelligentie waarnemen in de prestaties van deze AI-technologie. Slimmere versies zijn in de maak. Nog diezelfde maand pleiten ruim duizend wetenschappers en techdeskundigen, onder wie Elon Musk en Apple-medeoprichter Steve Wozniak, in een alarmerende open brief voor een tijdelijk moratorium op de verdere ontwikkeling van kunstmatige intelligentie in AI-labs.⁴⁸ Het is in hun ogen zelfs niet meer uitgesloten dat deze intelligentie zich tegen de mens zelf gaat keren, wat er bijvoorbeeld toe zou kunnen leiden dat ze moedwillig allerlei vormen van desinformatie gaat verspreiden. De machine ope-

reert dan manipulatief en ‘te kwader trouw’ – als een dergelijk antropomorfisme hier even geoorloofd is. Een pauze van zes maanden zou gebruikt moeten worden om te zorgen voor regulering en indamming van de risico’s die met deze technologie gepaard gaan.

Het gaat hier niet zomaar om een techniek die van eenzelfde aard is als een gloeilamp of een stoommachine. Waar bijvoorbeeld een auto altijd nog bestuurd moet worden en daarmee een beroep doet op menselijke intelligentie, daar is ICT en bij uitstek kunstmatige intelligentie nu juist zelf een sturingstechnologie die ook de mens als een denkend en sturend wezen kan uitschakelen. Zij kan immers dit ‘besturen’ van apparaten en machines zelf overnemen en uiteindelijk ook zichzelf sturen. Datanetwerken doortrekken inmiddels onze hele werkelijkheid en omspannen nagenoeg de gehele wereld. Het internet der dingen probeert alles aaneen te schakelen in deze netwerken. Omgekeerd voegen wij onszelf in de logica van deze sturingstechnologie. Van daaruit bezien is de dominantie van modellen in de huidige politieke en bestuurlijke praktijk wellicht een teken van hoe de mens zelf de inrichting en het bestuur van de menselijke werkelijkheid uit handen begint te geven. Er gaan hoe dan ook grote gevaren schuil in deze steeds autonomer wordende systemen, die vragen om een fundamentele bezinning. Daarover begint inmiddels enige consensus te ontstaan.

De gevoelens van onveiligheid die zo kenmerkend zijn voor dit decennium worden nog eens versterkt door de inval van Rusland in Oekraïne op 24 februari 2022. Het wildwestkapitalisme dat in de jaren negentig losbrak in de voormalige Sovjet-Unie en tot grote maatschappelijke wanorde leidde, is in het nieuwe millennium door Poetin een halt toegeroepen. Hij wist in relatief korte tijd orde op zaken te stellen en zette een nieuwe koers uit voor Rusland in de wereld. Daarmee heeft hij bij een groot deel van zijn eigen bevolking een vorm van gezag opgebouwd die niet alleen gebaseerd is op zijn ordescheppend vermogen (waar overigens van alles op aan te merken valt), maar ook charisma-tische en zelfs messianistische aspecten kent. De snelle ineen-

storting van de Sovjet-Unie en de omvorming van het voormalige Oostblok tot kapitalistische, democratische staten zijn door het Westen niet zozeer opgevat als een interne transformatie van de communistische wereld van voorheen, maar toch vooral gezien als de definitieve nederlaag van het communisme – of sterker nog, als de ondergang van Rusland als een militaire en economische wereldmacht.

Na die tijd is het beeld van Rusland als vijand, zeker in bepaalde Amerikaanse neoconservatieve kringen, wel degelijk blijven bestaan. Met de opkomst van Poetin als een autocratische geweldenaar die eerst orde op zaken stelde in zijn eigen land om vervolgens te proberen Rusland iets van zijn vroegere geopolitieke rol terug te geven, nam dit vijandige sentiment alleen maar toe; ook niet geheel zonder reden overigens. Dat het Westen vervolgens zelf zijn toezeggingen aangaande het respecteren van invloedssferen in het Oosten schond en de NAVO zich steeds verder uitbreidde in de richting van Rusland, wakkerde omgekeerd het beeld van de NAVO als een aartsvijand bij Poetin en zijn volgelingen aan. De zogenoemde Maidan-revolutie in Oekraïne – die zeker niet zonder westerse inmenging plaatsvond – vormde in februari 2014 de opmaat tot de Russische annexatie van de Krim (dat overigens tot 1954 bij Rusland hoorde). In het deel ten oosten van de Dnjepr vormen van oudsher etnische Russen en russofielen de meerderheid. Een deel daarvan voelt zich bedreigd door het opkomend Oekraïens nationalisme. In april van dat jaar komen separatistische rebellen in het oosten van het land in opstand tegen de nieuwe pro-Europese regering. Met hulp van Rusland slagen zij erin een deel van oostelijk Oekraïne in handen te krijgen, alwaar zij de Volksrepubliek Doneck en de Volksrepubliek Loegansk uitroepen.

Onder internationale druk worden in 2014 en 2015 de zogenoemde Minsk-akkoorden gesloten, die onder meer een staakt-het-vuren behelzen. In 2016 zal het onderlinge geweld toch weer opblazen. Later zal de voormalige Duitse bondskanselier Angela Merkel verklaren dat deze akkoorden er in haar ogen vooral op waren gericht tijd te winnen voor Oekraïne, teneinde met be-

hulp van het Westen een sterk Oekraïens leger op te bouwen.⁴⁹ Het aanhoudende geweld in de Donbas en de angst voor een mogelijk NAVO-lidmaatschap van Oekraïne vormen voor Poetin de aanleiding om een eisenpakket neer te leggen bij Oekraïne. Hij eist onder meer (1) dat de Krim als deel van Rusland wordt erkend, (2) dat Oekraïne een neutrale positie inneemt tussen Rusland en het Westen, en (3) dat de volksrepublieken van Donetsk en Loegansk autonomie wordt verleend. Gesteund door het Westen zal Oekraïne deze eisen naast zich neerleggen, waarna Poetin op 24 februari 2022 het land binnenvalt.

We zijn inmiddels ruim een jaar later en na een voor Rusland slecht verlopen begin van de ‘speciale militaire operatie’ vorderen de Russische strijdkrachten gestaag in de verovering van oostelijk Oekraïne, ten koste van honderdduizenden mensenlevens, zeker ook aan Oekraïense zijde. De reusachtige militaire steun die het Westen levert aan Oekraïne – meer dan 100 miljard dollar in een jaar – lijkt niet toereikend om de Russen tegen te houden, laat staan te verslaan in deze bloedige oorlog. Zonder deze steun zou Oekraïne allang het onderspit hebben gedolven, hoe vurig Zelensky zijn krijgsmacht ook aanspoort en hoe moedig zijn soldaten ook vechten. Maar wat de prijs is die de bevolking daarvoor betaalt en wat uiteindelijk de zin is van de grootschalige verwoesting van dit land en het gruwelijke bloedvergieten waarmee het gepaard gaat, zal de toekomst ons leren.

In een schril contrast met de jaren zeventig en tachtig is het opmerkelijk dat er rond de oorlog in Oekraïne het afgelopen jaar nauwelijks een vredesbeweging van betekenis op gang is gekomen in Europa of Amerika. Ook politici aan de linkerzijde hebben inmiddels geen enkele terughoudendheid meer waar het gaat om oorlogvoering. De Duitse minister van Buitenlandse Zaken Annalena Baerbock van de Groenen heeft onverkort haar steun aan Oekraïne uitgesproken en daarbij ronduit verklaard: ‘We are fighting a war against Russia.’ Het gaat dan wel om een oorlog die we net als veel van ons milieubelastend, smerig of arbeidsintensief productiewerk hebben ‘geoutsourcet’

aan anderen, Oekraïne in dit geval. De grote vraag daarbij is of we ons wel realiseren wat dit voor het land en de bevolking zelf betekent. Het gaat hier om een schaal van oorlogvoering die we sinds de Tweede Wereldoorlog niet meer hebben meegemaakt. Of we zelf werkelijk bereid zijn om zo te bloeden is zeer twijfelachtig. Wijzelf kiezen vermoedelijk liever voor juridische of economische oplossingen om onze conflicten te beslechten. Maar of de westerse economische macht nog wel krachtig genoeg is voor een dergelijke strategie, begint steeds twijfelachtiger te worden. Het economisch systeem kent zijn grenzen en wordt de laatste jaren telkens met nieuwe grenzen geconfronteerd.

In ieder geval hebben de door het Westen ingestelde *sanc-tions of mass destruction* vooralsnog niet het gewenste resultaat opgeleverd. Rusland heeft de economische en politieke banden met grootmachten als China en India en tal van niet-westerse landen aangehaald. Mede gedekt door de reusachtige olie- en gasvoorraden heeft Rusland de koers van de roebel stabiel weten te houden. Omgekeerd is het Westen zelf ook hard getroffen door zijn economische oorlogvoering tegen Rusland, met een mede daardoor uitzonderlijk hoge inflatie tot gevolg, leidend tot een toenemende fragiliteit van het financiële systeem. De westerse strategie van economische oorlogvoering lijkt hoe dan ook een nieuwe multipolaire wereldorde naderbij te hebben gebracht.⁵⁰ Het begint steeds duidelijker te worden dat de westerse buitenlandse politiek – die van Amerika voorop – elders in de wereld behoorlijk wat kwaad bloed heeft gezet.

Ondertussen is nog steeds onduidelijk wat het Westen nu precies voor ogen heeft als wenselijke uitkomst van de oorlog. Ergens lijkt men nog steeds te mikken op de val van Poetin en een regimewisseling, maar in hoeverre dat überhaupt kans van slagen heeft is zeer twijfelachtig. Bovendien is het nog maar de vraag wat er dan gebeurt in Rusland; er bestaan ook veel extremistischer stemmen dan die van Poetin. De val van Saddam Hoessein in Irak bracht mede ISIS voort. Het Internationaal Strafhof in Den Haag heeft inmiddels een arrestatiebevel uitgevaardigd tegen Poetin, maar daarmee wordt geen oorlog

gewonnen of een conflict opgelost. Sterker nog, het kan eventuele vredesonderhandelingen weleens in de weg staan. Wellicht is dat ook de bedoeling van sommige partijen, zoals ook het opblazen van de Nord Stream-pijpleidingen de Amerikanen bijzonder goed uitkwam; het maakte een eventuele terugkeer naar Russisch gas een stuk minder gemakkelijk.

Het getuigt van wijsheid wanneer men, alvorens een oorlog te beginnen, een realistisch beeld heeft van hoe de wereld er na die oorlog uit zou moeten zien, zeker als daarvoor grote offers worden gebracht. Het is momenteel weinig geruststellend dat westerse regeringsleiders – los van hun morele verontwaardiging – niet een dergelijk beeld weten te schetsen. Het algehele gebrek aan verbeelding is tekenend voor onze huidige tijd. Daarnaast dient men ten minste enig besef te hebben van de complexiteit van de problematiek en de dynamiek die een eventuele oorlog teweegbrengt. Je krijgt soms de indruk dat regeringsleiders de specifieke voorgeschiedenis van deze oorlog niet goed kennen, en evenmin een adequaat begrip hebben van Oekraïne als een multi-etnische staat. De steun van veel Russen voor deze oorlog heeft alles te maken met de historische en culturele achtergrond van dit conflict en kan niet gereduceerd worden tot de gekte of waanvoorstellingen van Poetin – als daar überhaupt al sprake van zou zijn. De overtuiging dat Oekraïne met onze hulp deze oorlog met Rusland zou kunnen winnen, zodat we het land daartoe steeds zwaarder bewapenen, zou ook weleens onze eigen waanvoorstelling kunnen zijn.

Het staat buiten kijf dat Poetin een autocratisch leider is die moreel gesproken tal van verwerpelijke acties op zijn geweten heeft. Maar een reductie van de oorlog tot de gekte of machtswelust van Poetin zegt evenzeer iets over onszelf. Het behoort tot de hedendaagse mediastrategie om zulke geopolitieke conflicten te herleiden tot één demonische persoonlijkheid, die dan al snel wordt vergeleken met Hitler of Stalin. Zo'n duiding staat een adequaat begrip in de weg van de verschillende motieven die spelen bij zulke conflicten. Daardoor ontbreekt ook de tact om er op de juiste wijze op in te kunnen spelen. Men hoeft niet verbaasd te

zijn dat het instellen van sancties ook weer bepaalde reacties bij Rusland teweegbrengt, die onze eigen belangen schaden.

In een multipolaire orde van verschillende grootmachten zullen we eraan moeten wennen dat onze eigen belangen of eventueel morele agenda niet de laatste maatstaf zijn voor de omgang met anderen. Ook gezien de grote maatschappelijke opgaven waarvoor we momenteel staan (zoals verduurzaming, de energietransitie en de vergrijzing), wordt de vraag naar een deugdelijk Europees veiligheidsraamwerk des te urgenter. Hebben we de specifieke gevolgen daarvan voor de toekomst van met name Europa wel helder voor ogen? Wat betekent een slepend conflict met Rusland en het oprichten van een nieuw IJzeren Gordijn voor onze eigen positie in de wereld? Waren we überhaupt bedacht op de onwil van andere grootmachten om de westerse opstelling ten aanzien van Rusland te volgen?

Het lijkt geen twijfel dat het conflict met Rusland de westerse wereld nader tot elkaar heeft gebracht en de NAVO een nieuwe legitimiteit heeft geschonken. In een tijd van oorlog zal het volk in eerste instantie zijn toevlucht nemen tot leiders die de orde bewaren en zelfverzekerd een koers uitzetten. Dat geldt ook voor Poetin en Zelensky. De strategische beeldvorming rond de oorlog – de misinformatie, de desinformatie en de non-informatie – speelt een belangrijke rol bij het creëren van draagvlak bij de bevolking voor bepaalde beslissingen en handelingen. In een tijd van alomtegenwoordige media is de informatieoorlog een integraal onderdeel van de strijd, ook in het Westen zelf. Maar door beeldvorming alleen wint men geen oorlog. Waanbeelden en vooral ook eigenwaan wijzen op een verlies van realiteitszin. Het gezag van de huidige westerse leiders – voor zover daarvan nog sprake is – hangt de komende jaren zeker ook af van het verloop van deze oorlog en de mogelijke gevolgen daarvan voor het Westen zelf, zoals een financieel-economische crisis. Gezag valt of staat hier met de mate van praktische wijsheid en het succes van hun beslissingen en handelingen. Momenteel lijken westerse regeringsleiders een koers te zijn ingeslagen die een donkere schaduw vooruitwerpt. De kans op een overwinning van

Oekraïne was al niet groot en neemt steeds verder af, en dat begint ook het publiek langzaam door te krijgen. Ondertussen lijkt de geopolitieke positie van het Westen in het algemeen en van Europa in het bijzonder met de dag te verzwakken. De jaren twintig beloven nog uiterst turbulent te worden; onze eigen orde wankelt. Dit is de nieuwe, weinig geruststellende wereldhorizon.

Tekenen van een nieuwe dynamiek

We zijn allen kinderen van onze tijd. De wijze waarop we ons tot onszelf en ons eigen leven verhouden, wordt mede getekend door de wereld waarin we leven, de generatie waartoe we behoren, de instituties waarvan we deel uitmaken, de gewoontes die we hebben ontwikkeld, de politiek-maatschappelijke omgeving waarin we zijn opgenomen, de nationale en internationale verhoudingen die daarin meespelen, de religieuze of levensbeschouwelijke horizon van waaruit we die ervaren, het mediale landschap waarin dit alles tot uitdrukking komt, en de sferische resonantie waarin we ons bevinden. Wat in de jaren zestig begon als de bevrijding van het individu met de bijbehorende hervorming van allerlei instituties, heeft zich via de neoliberale revolutie in de jaren tachtig stapsgewijs ontwikkeld tot de totstandkoming van de wereldwijde netwerksamenleving. De systeembouwers van deze grenzeloze wereld en hun instituties – de politici, de bestuurders, de juristen, de ingenieurs en ICT-experts, de bankiers, de economen en ga zo maar door – hebben gezamenlijk een nieuwe orde gecreëerd die in toenemende mate onder vuur komt te liggen, zowel van buitenaf als van binnenuit.

De huidige geopolitieke spanningen wijzen op een groeiende weerstand van grootmachten binnen dit wereldwijde systeem om zich aan het Westen te onderwerpen bij de inrichting daarvan. Niet alleen de schijnheiligheid, de morele zelfgenoegzaamheid en het opportunisme van de westerse wereld, maar zeker ook dit ideaal van het vrije individu en de steeds radicaler wordende bevrijdingsagenda die erbij hoort worden afgewezen. Ook binnen

de westerse samenlevingen zelf groeien de spanningen en wordt de feitelijke organisatie van de ‘vrije samenleving’ door steeds meer burgers ervaren als een beklemmend systeem dat hun vrijheid en veiligheid juist bedreigt. Er is sprake van een toenemende maatschappelijke polarisatie waarin dit zogenoemde vrije individu vervreemd is geraakt van veel van zijn medemensen en zich verloren voelt in een gefragmenteerde wereld.

Het wordt steeds duidelijker dat het ideaal van het autonome individu te leeg is om invulling te geven aan het leven en vooral ook het samenleven van mensen. De laatste jaren hebben allerlei kwesties rond de invulling van ‘het goede leven’ een steeds uitgesprokener vorm aangenomen, zodat zij zich inmiddels ook in een politiek-maatschappelijke vorm manifesteren. Deze kwesties betreffen een scala van thema’s die steeds de elementaire dimensies van dit goede leven betreffen: het eigen lichaam, de natuur, menselijke relaties, instituties en zin. Naast de polarisering tussen verschillende groepen die deze kwesties teweegbrengen is bij een steeds groter deel van de bevolking sprake van een groeiend wantrouwen jegens – of zelfs van verzet tegen – de gevestigde orde en de wijze waarop het proces van globalisering door haar wordt ingericht. Ook deze verhouding tot de gevestigde orde vormt inmiddels wereldwijd een centraal motief in de huidige polarisering waarin globalisten, nationalisten en anarchisten tegenover elkaar staan.

Met name sinds de opkomst van Fortuyn aan het begin van het nieuwe millennium tekent zich een polarisering af rond de institutionele inrichting van de globalisering. Dat deze spanning zich voor het eerst manifesteerde vanuit de zogenoemde Leefbaar-beweging is veelzeggend. Daarin kwam ook iets naar voren van het conflict tussen systeemwereld en leefwereld zoals dat een halve eeuw geleden door Jürgen Habermas aan de orde is gesteld. Tegelijkertijd is dit systeem, mede door het proces van digitalisering en virtualisering, zo diep in die leefwereld doorgedrongen dat ook dit conflict tot de eigen aard van het systeem behoort, inclusief zijn poging tot het neutraliseren ervan.

Hoe dan ook, de recente uitslag van de Provinciale Statenverkiezingen maakt eens te meer duidelijk dat een aanzienlijk deel van de bevolking zich niet meer herkent in de gevestigde politieke orde en haar bestuurscultuur. Het succes van de Boer-BurgerBeweging onder leiding van Caroline van der Plas, die met haar partij voor het eerst in de geschiedenis van ons land in alle provincies de meerderheid wist te behalen, laat zich dan ook niet verklaren vanuit het stikstofdebat en de boerenprotesten alleen. Bovenal doet de eclatante overwinning van de BBB een oproep aan de politici en bestuurders van ons land om niet langer op basis van een systemische en bureaucratische logica maatregelen op te leggen aan de bevolking, maar om met elkaar om de tafel te gaan om tot een redelijke en vooral menselijke oplossing te komen voor deze problematiek. Dat enkele dagen na de uitslag vanuit Brussel een brief naar de regering wordt gestuurd waarin gepleit wordt om het stikstofbeleid onverkort door te voeren, getuigt van een miskenning van de huidige maatschappelijke problematiek.⁵¹ Dit institutionele gezag is niet bij de tijd. Dat de Nederlandse bevolking bij deze verkiezingen massaal op een vrouw als Caroline van der Plas stemt, maakt bovenal duidelijk dat velen de buik vol hebben van de systemische logica van Brussel, die harteloos is in hun ogen.

Men heeft in groten getale zijn stem gegeven aan een ogenschijnlijk oerdegelijke vrouw uit de provincie die steeds bereid is tot een eerlijk gesprek waarin zaken bij de naam genoemd worden. In haar hele optreden en manier van spreken is zij de belichaming van Nederlandse nuchterheid met zowel een potentie-in-de-klei-mentaliteit als gevoel voor de mensen over wie het gaat. Tegenover de ontzielde en bureaucratische logica van de gevestigde orde lijkt zij meer te staan voor de menselijke maat of misschien wel ‘menselijkheid’ die nodig is in politiek en bestuur om een gemeenschap leefbaar te houden. Zoals eerder aangegeven behoort de voeling met mensen in hun feitelijke levensomstandigheden bij uitstek bij het praktische gezag dat van politici en bestuurders gevraagd wordt. In dat opzicht is de verkiezingsuitslag ook een teken dat een aanzienlijk deel van de bevolking

de ontzieling voelt van het huidige systeem en op zoek is naar een ander soort leiderschap. Of Caroline van der Plas die belofte kan waarmaken is de vraag, maar dat doet niets af aan de betekenis van haar overwinning.

IV

Het tanende gezag van de overheid

Bureaucratisch onrecht en de vraag naar bestuurscultuur

Het rapport *Ongekend onrecht* van de commissie-Van Dam stelde het functioneren van onze rechtsstaat als een trias politica ter discussie.¹ De wetgevende, de uitvoerende en de rechterlijke macht bleken lange tijd niet of nauwelijks bij machte het feitelijke onrecht te corrigeren dat burgers werd aangedaan. Sterker nog, ze leken daar ook niet echt op uit te zijn, alsof men liever geen problemen wilde. Mogelijk vreesde men dat er reputaties zouden sneuvelen of, erger nog, dat zou blijken dat de wetgeving zelf en de uitvoering ervan niet deugden.

Hoewel de vingers vooral wezen naar de opeenvolgende kabinetten-Rutte en de verantwoordelijke bewindslieden, is ook de Kamer niet zonder schuld. Met name de partijen die gedurende deze periode zitting hebben genomen in een van Ruttes kabinetten en die vanaf 2010 bewindslieden hebben geleverd voor de ministeries van Sociale Zaken en Financiën zijn medeverantwoordelijk voor het drama van de toeslagenaffaire. Toch treft een groot deel van de Staten-Generaal blaam. Het instemmen met de wet en de onwil om de wrede consequenties daarvan in de uitvoering onder ogen te komen hebben een voorgeschiedenis.

Mede naar aanleiding van de zogenoemde Bulgarenfraude in 2010 en de publieke verontwaardiging die berichtgeving in de media daarover teweegbracht, was de dominante maatschappelijke sfeer aan het begin van dit decennium dat uitkeringsfraudes nu maar eens goed aangepakt dienden te worden. Mede daardoor waren Kamer en regering erop gebrand om fraude in het vervolg stevig te bestraffen, wat er mede toe leidde dat de wetgeving met betrekking tot kinderopvangtoeslagen erg rigide was. Daardoor was ook de uitvoering van deze wet niet zonder risico's. Bij die uitvoering maakte de overheid zich schuldig aan een pijnlijke vorm van bureaucratisch onrecht.

Toen de eerste tekenen daarvan naar buiten kwamen en de Kamer om nadere informatie verzocht over wat er aan de hand was, probeerde de ambtelijke organisatie dit onrecht te verdoezelen. Zij wilde kennelijk niet dat de waarheid naar buiten kwam. Ook de rechtelijke macht, die steeds vaker geconfronteerd werd met de dramatische gevolgen van de wet voor sommige ouders, verhief nauwelijks haar stem en voegde zich ‘gezagsgetrouw’ in het beleid. Zij richtte zich primair op de procedurele rechtmatigheid van het overheidshandelen en nam de getroffen ouders niet in bescherming tegen het onrecht dat hun werd aangedaan. De Raad van State, als de hoogste bestuursrechter van het land, die zich uiteindelijk over de kwestie uitsprak, legitimeerde het kabinetsbeleid. Hoger beroep was niet meer mogelijk. Rechtsfilosofisch gesproken heeft zij het rechtvaardigheidsbeginsel van proportionaliteit uit het oog verloren. De rechterlijke macht was niet van zins om het ingestelde systeem te verstoren en voelde zich kennelijk niet geroepen om uit naam van de rechtvaardigheid de wet en haar uitvoering institutioneel aan de orde te stellen.

Ook de media gaan in dezen niet helemaal vrijuit. Zij hebben lange tijd (te) weinig aandacht gehad voor de desastreuze gevolgen die de uitvoering van de wet voor sommige ouders had. Hun controlerende taak in de richting van de staatsmacht – die van cruciaal belang is voor een vitale democratie – liet te wensen over. Toen de affaire mede dankzij de niet-aflatende inspanningen van de Kamerleden Pieter Omtzigt en Renske Leijten in haar volle omvang duidelijk werd, bleef de informatievoorziening van de kant van de regering en de betrokken departementen lange tijd ernstig tekortschieten. Desondanks bekende de overheid kort na de uitkomst van het rapport *Ongekend onrecht* bij monde van minister-president Rutte wel degelijk schuld. Rutte persoonlijk gooide het over een andere boeg. Hij deed de belofte om de getroffen gezinnen financieel ruimhartig te compenseren.² Helaas verloopt ook de uitvoering van deze wiedergutmachung tot op de dag van vandaag bijzonder moeizaam, wat erop wijst dat de uitvoeringsmacht van de overheid ernstig te wensen overlaat.³

In de politiek-bestuurlijke reflectie die volgde op het ont-

luisterende dossier van de toeslagenaffaire werd deze casus al snel in het bredere perspectief van de gehele Nederlandse bestuurscultuur geplaatst.⁴ Deze verbreding van de problematiek is zonder meer terecht. Hoe is het immers mogelijk dat binnen de verschillende staatsmachten de gezagsdragers zich niet groepen voelden om het systemische onrecht dat hier plaatsvond uit naam van de rechtvaardigheid serieus aan de orde te stellen? Dat heeft inderdaad alles met bestuurscultuur te maken. Hoe valt dit bureaucratisch onrecht te begrijpen?

Nu wordt er natuurlijk al heel lang kritiek geleverd op het onpersoonlijke en bureaucratische karakter van het moderne overheidsapparaat. Kafka is de naam die onmiskenbaar verbonden is met het vervreemdende en destructieve karakter van overheidsbureaucratie als een wezenlijk onderdeel van de moderne staatsmacht. Toch is het een eenzijdige voorstelling van zaken om het bestaan van iedere vorm van bureaucratie als een kwaad af te schilderen. Gegeven de taken waar een moderne overheid zich voor gesteld ziet, de eisen ook die moderne burgers aan haar stellen, de wet- en regelgeving waartoe die weer leiden, de technisch-economische organisatie van de samenleving en de omvang van de bevolking, is een grootschalige bureaucratische inrichting van de staat simpelweg onvermijdelijk. De vraag is veeleer welke vorm onze overheidsbureaucratie heeft aangenomen dat een drama als de toeslagenaffaire kon plaatsvinden.

In feite leert de toeslagenaffaire ons wat het in ultimo betekent wanneer de idee van rechtvaardigheid niet echt leeft binnen een ambtelijke organisatie of bij de rechterlijke macht. Dan kunnen functioneel-organisatorische overwegingen de overhand krijgen die ertoe leiden dat mensen vermalen raken in een haast mechanisch opererend bureaucratisch systeem. Zelfs de rechtspraak wordt dan functioneel opgevat. Zoals Jacques Ellul al opmerkte, is er in een technisch-functionele omgeving weinig ruimte meer voor kwesties van rechtvaardigheid.⁵ Het efficiënt functioneren van het systeem prevaleert boven mensen. En omdat men uit oogpunt van deze efficiëntie op verschillende niveaus binnen de organisatie dus geen problemen wil, de beeldvorming

positief moet blijven en het systeem moet blijven draaien, worden de problemen stap voor stap groter. Steeds meer mensen raken betrokken bij het verhullen van de waarheid en het tegenhouden van noodzakelijke veranderingen. De toeslagenaffaire is daarvan een triest voorbeeld. Het mag duidelijk zijn dat op die manier wel de legitimiteit van het hele overheidsgezag op het spel wordt gezet. Het vertrouwen van burgers in de overheid wordt aangetast. Het geeft des te meer aan dat gezagsdragers de primaire verantwoordelijkheid hebben om de idee van rechtvaardigheid in leven te houden binnen hun organisatie. Dit sluit aan bij het centrale thema van dit essay: de gezagscrisis.

De vraag naar onze bestuurscultuur mag dan terecht zijn, de uitwerking ervan dient wel plaats te vinden in de context van de sociaal-culturele en politieke ontwikkelingen van de afgelopen decennia zoals ik die eerder heb geschetst. Deze hebben een grote weerslag gehad op de organisatie van de overheid. De problematiek rond de huidige bestuurscultuur betreft dan ook meer dan alleen de mentaliteit of de integriteit van onze bestuurders, hun gebrek aan deugd om het zo maar te noemen.

Zoals Aristoteles ons al leerde houdt de deugd direct verband met de ordening van de politieke gemeenschap als geheel. Daarbinnen dienen burgers en overheid zich op een deugdelijke wijze te verhouden tot elkaar en hun instituties. Ethiek en politiek zijn onlosmakelijk met elkaar verbonden. Een bestuurscultuur laat zich dus ook niet verbeteren met moraal alleen; er is een meer fundamentele hervorming nodig. Zonder de ‘deugdelijke inrichting’ van de gehele orde is ook de vraag naar moraal een loze aangelegenheid. Voor de vervulling van een dergelijke ‘architectonische’ opgave is echter wel een richtinggevend idee vereist van het gemeenschappelijk goed (waarop die rechtvaardigheid ook betrokken is).

Zo’n overkoepelend idee is noodzakelijk voor de integriteit van een politieke gemeenschap en haar bestuur: in welk teken staat de organisatie van deze gemeenschap, en welke plaats nemen de verschillende onderdelen en activiteiten daarbinnen in? De mate waarin zo’n overkoepelend idee weerklinkt vindt bij

de bevolking is op haar beurt weer bepalend voor het gezag dat ervan uitgaat. Daarmee raken we meteen ook aan de sociaal-culturele en politieke veranderingen van de afgelopen decennia. Want hoe kan er überhaupt nog sprake zijn van een inhoudelijke bepaling van zoiets als een gemeenschappelijk goed in de context van onze multiculturele en liberale rechtsstaat? Die vraag wordt des te nijpender als we in aanmerking nemen dat de bevolking zelf enerzijds individuele autonomie tot het hoogste goed verklaart, terwijl anderzijds intolerante vormen van collectivisme, al dan niet religieus gemotiveerd, de kop opsteken.

Hoe dan ook, een eventuele verbetering van de genoemde bestuurscultuur heeft in ieder geval betrekking op (1) de algehele inrichting en organisatie van de overheid, (2) de houding of mentaliteit van haar gezagsdragers en de ambtelijke organisatie, en (3) de inbedding van de overheid in de sociaal-culturele en politieke werkelijkheid als geheel.

Vanuit deze driedelige vraagstelling zal ik in dit vierde deel van het essay de problematiek rond de Nederlandse bestuurscultuur uitwerken, waarbij ik mij vooral zal richten op de inrichting en organisatie van onze overheid. Daarin worden verschillende inzichten uit de voorafgaande delen samengebracht. Aan de hand daarvan laat zich de aard van de huidige crisis rond het overheidsgezag verder ophelderen en wordt tevens duidelijk wat mogelijke antwoorden daarop zijn.

Idealiter vormt de overheid de zelfbewuste spits van een politieke gemeenschap. Deze gemeenschap kent in zichzelf een bepaalde institutionele ordening die ook tot uitdrukking komt in de organisatie van de overheid. In het geval van Nederland hebben we geschetst hoe de van oudsher sterk decentrale organisatie van ons land en het organische weefsel van de zuilensamenleving gaandeweg hebben plaatsgemaakt voor meer netwerkachtige structuren met wereldwijde vertakkingen. De opkomst van deze netwerksamenleving volgde in ons land op de ontmanteling van het sociaal-culturele weefsel van de zuilen waarin ook onze democratische rechtsstaat decennialang ingebed was.⁶ Tegelijkertijd daarmee ontstond zoiets als een zwermachtige kiezersmassa

en ging mediale beeldvorming een belangrijke rol spelen binnen de politiek, vooral op landelijk niveau.

De algehele inrichting en organisatie van de overheid veranderde in deze periode ingrijpend. De overheid omhelsde de markt en implementeerde volop marktachtige principes in het maatschappelijk leven. In het verlengde van de neoliberale revolutie en de opkomst van het zogenoemde New Public Management maakte zich een sterk financiële logica van haar meester.⁷ Bestuur moderniseren betekende voortaan bedrijfsmatig werken volgens budgetten en financiële sturingsmodellen. Gezien de brede overeenstemming tussen de gevestigde politieke partijen over dit nieuwe sturingsmodel werd het over de hele breedte van de overheidsorganisatie ingevoerd en is het in feite als een politiek neutrale structuur gaan gelden. Een aanzienlijk deel van het overheidsapparaat op landelijk, provinciaal en gemeentelijk niveau werd volgens deze visie ingericht. Universiteiten presenteerden het bij hun economische en bestuurskundige opleidingen aan studenten als de heilige graal van de postmoderne wereldorde. Dit model had voor departementen en ambtelijke organisaties het bijkomende voordeel dat veel politieke doelen en besluiten konden worden vertaald in ‘neutrale’ financiële parameters: extra middelen, prikkels, beloningen, kortingen enzovoort. Kabinetten kwamen en gingen in de afgelopen decennia, maar aan dit sturingsmodel veranderde maar weinig. Men miskende vrijwel over de gehele linie dat het model als zodanig al een vorm van depolitisering teweeg zou brengen. Het leidde namelijk tot een sterke financialisering van de bestuurlijke logica, met grote politiek-maatschappelijke implicaties.

De dominantie van deze bureaucratische sturingslogica ondergroef ook op organisatorisch niveau de idee van het gemeenschappelijk goed in een nationale zin (die in het voorheen verzuilde Nederland toch al niet zo sterk aanwezig was). De restanten van de oude zuilenstructuur werden vermarkt; de geest van het geld maakte zich meester van instituties als zorg en onderwijs. Van woningbouwcorporaties tot universiteiten, iedereen ging de (internationale) markt op en probeerde bovenal

rendement te halen. De nadruk op het procesmatig ‘managen’ van werkprocessen ging bij de overheid samen met het afstoten van allerlei taken. Zij kwam op afstand te staan, of beter: ze zette zichzelf op afstand. Op die manier werd de overheid zelf een van de actoren binnen een gedepoliteerde netwerksamenleving, waarin private en publieke belangen door elkaar heen lopen. Zij reguleerde de deregulering, met alle complexiteit van dien: burgers bleven immers wel allerlei verwachtingen koesteren op het gebied van het publiek belang.

De ontmanteling van de verzuilde natiestaat versnelde bovendien de institutionele overgang van allerlei nationale verbanden naar meer internationale, supranationale en intergouvernementele vormen van samenwerking. Die verschaften het hoogopgeleide deel der natie met internationale ambities bovendien nieuwe toekomstperspectieven en carrièremogelijkheden. Na de val van de Muur kreeg de samenwerking in Europa een nieuwe dynamiek, met een sterk aanzuigende werking. Dit leidde tot de vorming van de Europese Unie in 1993, die vrijwel meteen in de ban raakte van uitbreiding: niet alleen waar het ging om nieuwe lidstaten, maar ook waar het haar werkterrein betrof. Mede daardoor kwam er ook steeds meer regel- en wetgeving uit Brussel, die zich op tal van maatschappelijke domeinen deed voelen. Een deel van de nationale soevereiniteit werd losgelaten.

Het algehele netwerksysteem dat zich daaruit ontwikkelde vormt inmiddels een bron van onvrede in de samenleving. Veel burgers voelen zich in de steek gelaten door de eigen overheid en stemmen in toenemende mate op populistische partijen. Nu mag deze onvrede misschien niet helemaal terecht zijn – menig burger is wellicht te veeleisend –, maar zo langzamerhand is het wel zaak voor de overheid om naar zichzelf te kijken. Dat leert ons ook de toeslagenaffaire. Hoe dan ook is daarmee de legitimiteit van de overheid in het geding, en dus ook het gezag van haar gezagsdragers.

In de voorgaande delen heb ik op verschillende plaatsen aandacht besteed aan de schaduwzijden van ‘de nieuwe overheid’ zoals die zich binnen de context van de netwerksamenleving

heeft ontwikkeld. In dit vierde deel richt ik mij op de algehele inrichting en organisatie van onze overheid en semioverheid: de ambtelijke wereld, het openbaar bestuur en de hele publieke sector. Daar is trouwens ook een goede reden voor. Het tanende gezag van de overheid betreft namelijk haar politiek-bestuurlijke manifestatie in de breedte; er bestaat bij veel burgers zogenoemd onvrede over ‘de overheid in haar geheel’.

Nu vond het gezagsverlies van de overheid niet alleen plaats bij de burgers; ook de overheid zelf heeft moedwillig afstand gedaan van een deel van haar gezag. Tijdens de neoliberale revolutie in de loop van de jaren tachtig zette de overheid immers een uitgesproken negatief beeld neer van zichzelf: ze was bureaucratistisch, duur, log en ondoelmatig. Een aanzienlijk deel van haar activiteiten kon volgens haar beter door marktpartijen worden verzorgd of diende tenminste gemoderniseerd te worden: dat wil zeggen bedrijfsmatig en marktachtig georganiseerd. Met de omarming van de bedrijfsmatige logica van het New Public Management voor de inrichting van haar eigen organisatie gaf de overheid zelf aan dat er voor haar in de kern niet meer zoiets bestaat als een strikt eigen manier van denken en handelen die hoort bij het goed besturen van een land.

Hierin komt de ideologische achtergrond tevoorschijn van de pervertering van de Nederlandse bestuurscultuur. Waar de deugdethische legitimiteit van het overheidsgezag bij Aristoteles berust op *praktische wijsheid* in politieke zin, nam onze overheid juist afstand van dit type denken; niet alleen in verhouding tot de samenleving, maar ook in haar eigen organisatie. Het is veelzeggend dat men begint te spreken over de bv Nederland.

Praktische wijsheid is een intellectuele deugd die een eigen vorm van denken, voelen en handelen behelst. In politieke zin is zij georiënteerd op het gemeenschappelijk goed en het soort rechtvaardigheid dat daarbij hoort. Dit gemeenschappelijk goed vormt het elementaire beginsel dat zorgt voor samenhang en evenwicht in een politieke gemeenschap. Het loslaten van praktische wijsheid als een elementaire politieke deugd heeft in die zin ingrijpende maatschappelijke gevolgen, zeker wanneer daarvoor een

managerial denk- en handelwijze in de plaats komt. De samenhang en het evenwicht binnen een samenleving staan op het spel.

De marktachtige inrichting van de samenleving en de implementatie van financieel gedreven concurrentieprincipes in allerlei sectoren werkt maatschappelijke fragmentatie in de hand. Daardoor namelijk richten de verschillende actoren zich primair op hun eigen financiële agenda en rendement en weten zij zich niet langer afgestemd op het gemeenschappelijk goed met een daarbij horende vorm van politieke rechtvaardigheid. In plaats daarvan komt een gedepolitiseerde vorm van juridisch-financieel denken op waarin de actoren binnen deze marktsetting vooral gericht zijn op hun eigenbelang of het succesvol doorvoeren van hun eigen agenda. In die zin creëert een dergelijke vermarkting maatschappelijke segregatie. Maar zoals reeds Marx heeft betoogd kan het evengoed leiden tot monopolievorming en een ongezonde marktmacht van grote partijen die de keuzevrijheid en het ondernemerschap van burgers ondermijnen. Op die manier tast deze ingrijpende omvorming van het maatschappelijk leven de vrijheid en democratie in de concrete leefwereld van burgers aan: in grootschalige organisaties kunnen zij gemakkelijk monddood worden gemaakt en zich verloren voelen.

Het gebrek aan praktische wijsheid bij de overheid zelf heeft dus geleid tot onwijze of zelfs ronduit slechte organisatiestructuren. Dat had met name grote gevolgen voor de publieke sector. Ook daar verdween in veel gevallen de levende idee van een gemeenschappelijk goed, ging het gevoel voor rechtvaardigheid verloren en begon de geest van het geld te domineren. De wijsheid verdween uit de constitutie. Bovendien, in grootschalige verbanden waar de democratische inspraak en controle zijn weggevallen voelen mensen zich in toenemende mate verweesd, zonder dat zij nog de mogelijkheid zien iets te veranderen. Een dergelijk gevoel van onmacht kan zich vervolgens ook politiek vertalen. Populisme is in die zin mede een gevolg van de onwijsheid van deze nieuwe maatschappelijke bestuursstructuren.

Aldus heeft de overheid, in haar omhelzing van het markt- en systeemdenken, de grondslag van haar eigen gezag ondermijnd.

Deze gezagsondermijning openbaarde zich echter ook in andere opzichten. Zo beweegt de staat zich doorgaans in een bepaalde politiek-culturele traditie – een objectieve geest, om met Hegel te spreken –, een constitutionele werkelijkheid die in meer of mindere mate de uitdrukking vormt van de praktische wijsheid van voorgangers. Die wijsheid komt idealiter ook tot uitdrukking in de grondwet. Deze is opgebouwd uit de elementaire rechtsbeginselen die behoren tot dit gemeenschappelijk goed en die mede de maatschappelijke speelruimte definiëren waarbinnen ons leven gestalte krijgt. Aangezien dergelijke beginselen zelf weer abstract-algemeen van aard zijn en vaak ook een bepaalde onderlinge spanning kennen – denk aan het beginsel van godsdienstvrijheid en het verbod op discriminatie –, is steeds ook praktische wijsheid vereist voor de nadere uitwerking daarvan in bijzondere wetgeving en de bestuurlijke toepassingen ervan. Uit het feitelijk handelen van de overheid zelf zal steeds moeten blijken in hoeverre de grondwet voor haar werkelijk ‘gezaghebbend’ is. Als dit niet meer het geval is, moet zij er ook niet verbaasd van opkijken dat de grondwet en de bijbehorende beginselen ook voor de burgers hun gezag verliezen. Eenzelfde gezagsverlies ondergaan dan ook de gezagsdragers die zich voor de legitimiteit van hun positie en handelwijzen daarop beroepen.

Dit geldt natuurlijk ook voor andere beginselen en het gezag dat daarin berust. Zo heb ik eerder het deskundig gezag behandeld. De deskundige benadering van vraagstukken maakt idealiter deel uit van het gemeenschappelijk goed. Mede daaraan kan de overheid ook enig gezag ontlenen; maar dan wel slechts voor zover zij weloverwogen wordt ‘beheerd’ door praktische wijsheid. Zodra een overheid om manipulatieve redenen de onderzoekende geest van de wetenschap geweld aandoet, bijvoorbeeld ter legitimatie van haar eigen beleid, ondergraaft zij op termijn niet alleen het gezag van die wetenschap, maar ook een belangrijke grondslag van haar eigen gezag. En als manipulatieve beeldvorming belangrijker wordt dan waarheid – een tendens die schuilt in het hedendaagse gemedialiseerde politieke bedrijf –, verspeelt de overheid een belangrijk aspect van het ge-

meenschappelijk goed waarop haar eigen gezag gegrond is. Het maakt burgers wantrouwend en cynisch jegens de overheid.

In het voorgaande heb ik betoogd dat de polarisering tussen ‘elite en volk’ de manifestatie is van een sociaal-culturele situatie waarin de geest van een grenzeloze systeemwereld steeds verder losgezongen raakt van de meer lokaal georganiseerde en bezielde verbanden van het begrensde gemeenschapsleven. Binnen dit systeem is een bepaald type rationaliteit werkzaam waarin wetten, regels, procedures, nalevingsvoorschriften en modellen overheersen. Ook de toeslagenaffaire houdt verband met de opkomst van een modelmatige rationaliteit die vergezeld gaat van prestatie-indicatoren en rendementsdenken. Het algoritmisch opsporen van potentiële fraudeurs werd binnen de ministeries van Sociale Zaken en Financiën zelf gepresenteerd als een rendabele businesscase: het werd zodoende primair een kosten-en-batenafweging waarin zorgvuldigheid en rechtvaardigheid van ondergeschikt belang werden.⁸ De veelvuldige toepassing van kunstmatige intelligentie door onze overheid met haar algoritmische rationaliteit en modelmatige benaderingen van de werkelijkheid versterkt de tendens tot de vorming van afgesloten systemen waarin het gebruikte model zelf tot wet wordt gemaakt: *code is law*. Het is precies de inrichting van een dergelijk systeem, met het functionele denken en acteren dat erbij hoort, dat hoort bij een geperverteerde bestuurscultuur, vooral ook omdat dit door de betrokkenen als volstrekt normaal werd gezien.

Het soort onrecht dat hier gepleegd wordt, komt dus niet zozeer voort uit de boosaardigheid van bepaalde individuen, maar is veeleer een ‘banaal kwaad’, om met Hannah Arendt te spreken. Het kwaad schuilt in dit geval in de functioneel-efficiënte en bedrijfsmatige inrichting van de overheid zelf waarin een geest rondwaart van algoritmische bureaucratie en tactisch-functionele beeldvorming. In deze geest wordt het lot van de enkeling, zijn bijzondere recht en welzijn, ondergeschikt gemaakt aan een efficiënt systeem dat in zijn functionaliteit in zichzelf gekeerd raakt en naar buiten toe de schijn ophoudt dat alles in orde is. Praktische wijsheid en rechtvaardigheid zijn hierin ver te zoeken.

De snelle opkomst van AI-systemen doet de noodzaak tot het cultiveren van praktische wijsheid binnen de overheid alleen maar toenemen. Daarbij dient de overheid zich opnieuw te bezinnen op haar kerntaken, en ook moet zij zich afvragen wat eigenlijk de centrale opgave is van een bureaucratie.

Hegeliaans gesproken bestaat een van de kerntaken van de overheid uit het ‘bemiddelen’ van het algemene – wetgeving, algemeen belang enzovoort – met het bijzondere: de specifieke situatie van een particuliere groep of individuele burgers. Voor zover de ambtelijke organisatie onder de uitvoerende macht valt, dient zij bij uitstek zorg te dragen voor deze bemiddeling tussen overheid en burger. Dit betekent dat steeds ook het bijzondere welzijn en recht van burgers meegewogen dient te worden bij de opstelling van wetten en in de uitvoering daarvan.⁹ Oog voor bijzondere omstandigheden hoort eveneens bij de genoemde praktische wijsheid waarin het algemene wordt bemiddeld met het bijzondere. Zij zorgt tevens voor de praktische terugkoppeling van de gevolgen van maatregelen voor verschillende groepen mensen uit naam van de rechtvaardigheid en het gemeenschappelijk goed. Politiek dient gericht te zijn op de werkelijkheid.

In feite wijst ook de laatstelijk veelgehoorde oproep tot respect voor ‘de menselijke maat’ op de noodzaak van een dergelijke bemiddeling.¹⁰ Hij geeft uitdrukking aan de noodzaak om de ontmenselijkende macht van de grenzeloze systeemwereld een halt toe te roepen. Een dergelijke bemiddeling dient echter ook structuurmatig georganiseerd te worden en behoort dan tot de praktisch wijze inrichting van de overheidsorganisatie. Het gaat er dan niet zozeer om dat alles bij de overheid kleinschalig en persoonlijk moet worden georganiseerd. Het impliceert veeleer dat er binnen de hun toegewezen taak ruimte blijft bestaan voor overheidsdienaren om recht te doen aan de bijzondere situatie van bepaalde groepen en individuen. Dit houdt ook in dat het bureaucratische proces van procedurele rechtvaardiging en legaliteit onderbroken moet kunnen worden wanneer er onrecht dreigt. De bureaucratische organisatie moet open zijn voor die vormen van terugkoppeling die het systeem onderbreken of zelfs

openbreken. Netwerkachtige structuren hebben evenwel de neiging om zich te sluiten voor alles en iedereen buiten het netwerk; ze laten tegengeluiden nauwelijks nog tot zich doordringen.

Juist nu het sociaal-culturele weefsel van de zuilensamenleving is uiteengevallen, kleinschalige verbanden hebben plaatsgemaakt voor grootschalige organisatievormen, de gemedialiseerde politiek in de greep is geraakt van beeldvorming en de machtsconstellatie binnen de netwerksamenleving overhelt in de richting van de kapitaalmacht hebben het openbaar bestuur en de ambtelijke organisatie van de overheid (op het niveau van rijk, provincie, gemeente en waterschappen) bij uitstek de taak om de elementaire beginselen te hoeden die de overheid haar legitimiteit verschaffen. Als onderdeel van de uitvoerende macht dienen zij hun plaats te kennen binnen de architectonische inrichting van de overheid, de uitvoering van de hun toegewezen taken af te stemmen op de idee van een gemeenschappelijk goed, de voeling met het maatschappelijk leven te bewaren en, voor zover in hun vermogen ligt, het recht en het welzijn van burgers te beschermen. Een dergelijke taakstelling geldt in wezen ook voor het openbaar bestuur in ruimere zin die zorg draagt voor de publieke sector.

Samen met de rechterlijke macht dienen ambtenarij en openbaar bestuur niet alleen de wet in acht te nemen, maar ook de geest daarvan te hoeden. Waar de politiek meer de publieke manifestatie betreft van onze democratische rechtsstaat, vormen zij de stille maar minstens zo belangrijke achtergrond daarvan. Tegenover de nadruk op de korte termijn, de beeldvorming, de partijdigheid en het opportunisme waartoe de politiek neigt, dienen zij idealiter de lange termijn, de waarheid, het gemeenschappelijk goed en de zin voor rechtvaardigheid te bewaken. Maar wellicht is dat op dit moment te veel gevraagd.

De poreuze overheid en haar vijf leegtes

Met haar fundamentele herinrichting tijdens het proces van ontzuiling heeft de overheid zelf haar eigen legitimiteit ondergra-

ven. Door haar overwegend functionele en procesmatige zelfopvatting, die tevens haar dominante organisatieprincipe vormt, raakte als vanzelf de idee van een gemeenschappelijk goed (en de bijbehorende rechtvaardigheid) op de achtergrond. Maar deze idee vormt wel de kern van een deugdelijke politieke gemeenschap die aan haar activiteiten een bezielde samenhang verleent. Praktische wijsheid is steeds daarop gericht en wordt daardoor bezielde. In het verdwijnen daarvan komt er binnen het overheidsbestuur een andersoortige geest op waaruit deze centrale bezieling is verdwenen. Met deze ontzieling verliest de overheid haar substantiële kern, het centrum waarom haar activiteiten idealiter zouden moeten draaien. Zo holt zij zichzelf uit en wordt zij leeg. In de antieke oudheid was Zeus dit overvloedige centrum dat de ruimte van de polis vervulde van zijn orde en het geheel in evenwicht hield. Hij vormde zogezegd de soevereine geest en bezieling van de *aretè*, de voortreffelijkheid van de gezagsdragers.

In haar huidige organisatiestructuur is de overheid het politiek-bestuurlijke spiegelbeeld geworden van het 'poreuze zelf' dat zich in de context van de belevingsgerichte consumptiecultuur onder haar burgers manifesteert. In deze centrumloze leegte hebben haar functionele systemen de neiging om zichzelf te verzelfstandigen en grillig verschillende kanten op te schieten. De veelbesproken verkokering van departementen die in hun beleid niet meer op elkaar betrokken zijn, en de roep om 'integrale benaderingen' in het verlengde daarvan, geven uitdrukking aan dit dieperliggende fenomeen.¹¹ Op het eerste gezicht is er nog wel sprake van democratische zelfwetgeving en zelfbestuur, maar daaronder verbergt zich een eigenaardige leegte waarin andere krachten opkomen.

Dit 'verlies aan soevereiniteit' wordt niet alleen veroorzaakt door het eventuele lidmaatschap van supranationale of intergouvernementele organisaties zoals de Europese Unie, maar komt hoe dan ook mee met toenemende porositeit van de overheid binnen de context van de netwerksamenleving. In onze poreuze overheid dringen andere machten binnen. Zoals het poreuze zelf van de ene mode of hype naar de andere wordt

getrokken, ontstaan er in deze systemische fragmentatie van de overheid zwermen van functionele bedrijvigheid waarin de overheid zich dan weer hierop, dan weer daarop richt. Vaak ook gebeurt dit in reactie op mediale dynamiek; een rel over iets wat verkeerd is gegaan of wat over het hoofd is gezien. Daarbij kan zij grillig en inconsistent worden en verdeeld raken in zichzelf. Het verzamelen van data over van alles en nog wat, het modelleren van de hele werkelijkheid, en het op basis daarvan sturen en functioneel organiseren van maatschappelijke processen worden een doel op zich, dat zich weliswaar over allerlei domeinen van het leven kan uitbreiden, maar hen niet vervult. Ook de tegenkrachten die zij oproept en het systeem bedreigen worden object van onderzoek en sturing, om zo het systeem te beveiligen tegen zijn eigen desintegratie. Byung-Chul Hans *infocratie* is geen ordentelijk bewind.¹²

De poreuze overheid kampt in wezen met een existentiële crisis, die uiteindelijk de zin en het voortbestaan van onze liberale democratie zelf bedreigt. Dat roept natuurlijk politieke reacties op. Politieke partijen aan de flanken rammelen aan de poorten van het oude bestel, dat kraakt in zijn voegen. De gevestigde orde reageert verkrampd op de genadeloze en soms ook smakeloze aanvallen op haar zwakke plekken. Maar die zwakke plekken zijn er inmiddels genoeg. In mijn ogen worstelt de overheid momenteel met een vijftal leegtes die haar legitimiteit uithollen en haar gezag ondermijnen:¹³

- 1) machtsleegte
- 2) cognitieve leegte
- 3) morele leegte
- 4) maatschappelijke leegte
- 5) gemeenschapsleegte

Machtsleegte

Van werkelijke staatsmacht is pas sprake voor zover de overheid een bepaalde maatschappelijke orde in stand weet te houden.

Een minimaal ordeningsvermogen is een noodzakelijke voorwaarde voor haar legitimiteit (maar daarmee nog niet een voldoende voorwaarde). Maar de poreuze staat wordt nu juist onmachtig en kan zichzelf dus ook niet goed meer in vorm houden. We zien dan ook dat onze overheid op veel maatschappelijke terreinen haar ordenings- en uitvoeringsmacht is verloren, wat vaak ook nog eens ten koste gaat van het recht en het welzijn van haar burgers. Enerzijds legt de overheid allerlei verplichtingen aan burgers op, anderzijds lijkt zij niet bij machte om elementaire zaken voor hen in orde te brengen. Op die manier wordt de staat zelf een schijnvertoning van macht, waarmee hij zijn eigen gezag ondermijnt.

Deze machtsleegte openbaart zich reeds in de manifestatie van de staat als zwaarmacht: de staat heeft in ons land het monopolie op geweld. Tegelijkertijd heeft hij wel de plicht tot de bescherming van de lichamelijke integriteit en het eigendom van zijn burgers. Deze wederkerigheid is wezenlijk voor zijn legitimiteit.

De politie is onderdeel van de zwaarmacht, in zoverre zij zorg draagt voor de handhaving van de openbare orde en publieke dienstverlening. De legitimiteit van het politiegezag is dan steeds afhankelijk van de mate waarin zij erin slaagt om deze kerntaken uit te voeren, en wel op een rechtvaardige wijze. Inconsequent of disproportioneel geweld, willekeur, onkunde en corruptie hollen politiegezag uit. Ook slechte ervaringen van burgers die in aanraking komen met de politie kunnen het gezag van de politie ondermijnen. Proportionaliteit is essentieel voor haar legitimiteit. Zo kan de brave burger boos worden omdat hij voor allerlei kleine zaken beboet wordt, terwijl hij om zich heen ziet dat de grote zaken blijven liggen. Op dat punt is er terecht reden tot zorg.

De groei van de georganiseerde misdaad – vooral de drugs-handel – neemt in ons land een vorm aan die het politiegezag ondergraaft. Met zijn open grenzen kan onze poreuze staat zich moeilijk verweren tegen de machten die naar binnen dringen. Dergelijke vormen van misdaad zijn zelf de uitdrukking van de fragmentatie van onze samenleving en het verdwijnen van de

idee van een gemeenschappelijk goed. Wanneer advocaten, misdaadjournalisten, officieren van justitie, rechters, politici, leden van het Koninklijk Huis, kortom centrale figuren en gezagsdragers binnen onze democratische rechtsstaat, bedreigd of zelfs vermoord worden, dan is de rechtsorde zelf in het geding.

De mate waarin de onderwereld in onze grenzeloze netwerk-samenleving heeft kunnen groeien en daardoor zelf een heuse kapitaalmacht is geworden die ook in de bovenwereld is doorgedrongen, heeft zorgwekkende vormen aangenomen. Gezien de macht, middelen en omvang van sommige misdadensyndicaten zal de strijd daartegen steeds meer trekken van een oorlog krijgen.¹⁴ Het is vermoedelijk slechts een kwestie van tijd voordat ook de krijgsmacht in deze oorlog een grotere rol gaat spelen.

De krijgsmacht is de andere poot van de overheid als zwaarmacht. Zij vormt de uitvoeringsmacht waarmee de staat de nationale politieke gemeenschap beschermt tegen het geweld of de bedreiging van buitenlandse mogendheden. Na de val van de Muur werd een dergelijke bescherming door veel westerse landen beschouwd als een anachronisme. Onderlinge oorlog leek ondenkbaar. Onder de veilige vleugels van de Verenigde Staten als een hegemoniale macht kon Europa het zich ook veroorloven om zijn defensie te verwaarlozen. Dat gold zeker voor Nederland. Economische samenwerking, *soft power*, internationaal recht en desnoods sancties werden gezien als de meest probate strategie om andere landen te dwingen zich te voegen naar de eigen agenda. Alles leek te koop en alles werd ook verkocht, inclusief overtollig geacht materieel van de krijgsmacht. Europese landen waren weliswaar lid van de NAVO, en voor buitenlandse missies moest dus nog wat overblijven, maar hun militaire slagkracht is sterk afgenomen.

Door de sterk marktgerichte oriëntatie op de wereld erodeerde het geopolitieke machtsdenken en ontstond er rond allerlei vitale producten (energie, medicijnen, technische apparatuur en dergelijke) grote afhankelijkheid van andere werelddelen, wat Europa economisch bijzonder kwetsbaar maakt. De geringe slagkracht van de krijgsmacht bevordert het gezag van Europa

op het wereldtoneel niet. Nu zou dat op zichzelf misschien niet zo erg zijn, als daar dan wel een succesvolle buitenlandse politiek en diplomatie tegenover stonden. Maar ook daarin lijken we momenteel te falen. Het tactgevoel ontbreekt. Moralisme en marktdenken hebben zich een monopolie in de geest verworven, maar daarmee winnen we geen oorlog en beweeg je ook anderen niet om jouw kant op te komen. In geopolitieke krachtmetingen kan het ook grote schade veroorzaken. Dan wordt men dus overvallen door zaken die niet met moralisme en markt opgelost kunnen worden. Praktische wijsheid en de bijbehorende realiteitszin zijn geboden.

We laten de Oekraïners een oorlog tegen Rusland uitvechten met enorme aantallen slachtoffers tot gevolg, zonder dat we weten hoe groot de kans is op een overwinning en hoe de uitkomst er realiter uit zou moeten zien. Evenmin lijken we ons in alle ernst af te vragen wat de escalatie van dit conflict voor de toekomst van Oekraïne en Europa betekent. Dat landen als China en India het Westen niet bijstaan in deze strijd is een teken aan de wand: onze geopolitieke sensitiviteit laat te wensen over. Dat geldt zeker voor Europa, dat economisch al een bijzonder hoge prijs lijkt te moeten betalen voor zijn economische oorlogvoering. Ook een grote economische crisis kan politieke instabiliteit teweegbrengen. Welke agenda's er nu precies spelen in dit conflict, met ons lidmaatschap van de NAVO en de EU worden we er hoe dan ook in meegesleept.

Toen Donald Trump als president van de VS Europa en met name Duitsland aansprak op de grote afhankelijkheid van Russisch gas en de geringe uitgaven aan defensie, viel hem in geheel Europa hoon ten deel. Als een economische *superpower* waanden we ons veilig. Meteen nadat Rusland Oekraïne was binnengevallen, greep de EU naar het wapen van economische sancties, zonder dat zij goed leek te beseffen hoe afhankelijk de hele Europese economie direct of indirect is geworden van Russisch gas, olie, uranium, kunstmest enzovoort. Bovenal geldt natuurlijk dat wie kaatst de bal moet verwachten...

Als de Europese Unie sancties oplegt aan het Rusland van

Poetin, terwijl ze de effecten daarvan niet overziet en niet goed voorbereid is op eventuele consequenties daarvan, speelt ze een gevaarlijk spel. De tactische tegenzetten van Rusland – zoals de huidige gasboycot – kunnen ook het begin inluiden van een ernstige financiële, economische en sociale ontwrichting in allerlei Europese landen. Dit zal het gezag van de EU en alle Europagezinde regeringen aantasten. Het gezag van de overheid onder burgers is altijd afhankelijk van het vermogen van de staat om het recht en het welzijn van zijn eigen burgers te beschermen. Als Oekraïne de oorlog niet wint (en die kans is in mijn ogen aanzienlijk), terwijl er honderdduizenden slachtoffers te betreuren zijn en Europa onder een zware recessie gebukt gaat en geen perspectief heeft op een stabiele economische verhouding met Rusland, dan zal dat de regeringsleiders worden aangerekend. In die zin zetten het verloop van het Oekraïneconflict en de huidige gascrisis de legitimiteit van de hele Europese en nationale politiek op het spel. Dat geldt tot op zekere hoogte ook voor andere Europese projecten, zoals milieu- en migratiebeleid of de euro.

De overheveling van wet- en regelgeving naar de EU en andere supranationale organisaties heeft ertoe geleid dat nationale overheden hun zeggenschap op allerlei maatschappelijke terreinen hebben verloren. Mede daardoor is de overheid in bepaalde gevallen niet meer goed in staat om zelf orde op zaken te stellen. Dat geldt bijvoorbeeld al waar het gaat om de stabiliteit van de euro. De poreuze overheid verliest haar beslissingsmacht. Op allerlei dossiers zijn onze nationale politici in feite uitvoerders geworden van een Europese en internationale beleidsagenda waarop ze maar weinig invloed kunnen of willen uitoefenen. Uniforme regelgeving op een Europese schaal kan niet altijd recht doen aan specifieke lokale omstandigheden en kan daarmee de maatschappelijke orde verstoren. Dat geldt bijvoorbeeld ook voor het stikstofdossier, waarin we onszelf door talloze regels en afspraken vastgereden hebben in de Europese bureaucratie.¹⁵ De overheid lijkt geen kant meer op te kunnen, wat politici ook willen en beloven.

Politiek gezag vraagt echter om een minimale vorm van macht. In die zin kan Europa juist ook de legitimiteit van de overheid uithollen. Het is geen toeval dat de populistische revolutie in het Verenigd Koninkrijk tegen de EU geleid werd door politici die zich bedienden van de leus ‘Take back control’. Nationale bewindslieden verschuilen zich momenteel geregeld achter Europese wetten en regels, die ertoe zouden leiden dat zij niet in staat zijn om iets aan een nijpende kwestie te doen.¹⁶ Zij lijken te vergeten dat het beroep op onmacht hun eigen gezag aantast. De burger voelt zich bij hen daardoor ook niet langer veilig en wijkt uit naar politici die hun die veiligheid wel willen beloven.

Mede onder invloed van een neoliberaal Europees beleid heeft de Nederlandse overheid de afgelopen decennia tal van activiteiten afgestoten en uitbesteed aan de markt.¹⁷ Door actief (quasi)markten te creëren heeft de overheid de macht van grote partijen en projectontwikkelaars bevorderd, terwijl die vooral financiële belangen hebben en niet zozeer gericht zijn op het gemeenschappelijk goed of de rechten van burgers.¹⁸ De machtsconfiguratie van het netwerk penetreert de trias politica.

Ook wat haar kerntaken betreft, zoals onderwijs, zorg, mobiliteit en infrastructuur, is de overheid steeds meer aangewezen op verzelfstandigde actoren. Hoewel zij bekostigd worden met publieke middelen kunnen zij ook hun eigenbelang najagen en hoeven zij niet gericht te zijn op de intrinsieke waarde en maatschappelijke betekenis van hun praktijk. Die focus op eigenbelang wordt nog eens versterkt door de financiële prikkels waarmee overheidssturing tegenwoordig vaak gepaard gaat. Grootschalige instellingen zijn daardoor veelal gericht op groei, meer winst, een groter marktaandeel of mooie nieuwe gebouwen. Externe goederen domineren.

Precies in zoverre de overheid slechts één partij is binnen deze hybride bestuurlijke netwerkconstellatie, blijft zij sterk aangewezen op dergelijke actoren. Terwijl het publiek verwacht dat de overheid zorg draagt voor de publieke zaak, heeft de overheid daar in veel gevallen geen doordachte visie meer op,

weinig inhoudelijke kennis meer van en geen eigen organisatie meer voor. De afstand tussen beleid en uitvoering wordt steeds groter. Bij gebrek aan eigen orderings- en uitvoeringsmacht is de eenvoudigste oplossing dus om anderen te belasten met het bedenken en uitvoeren van plannen of om prestatieafspraken met hen te maken. Maar omdat de overheid vaak zelf niet meer de kunde in huis heeft om in te schatten wat daarvoor nodig is, weet ze ook niet zeker of die plannen en afspraken wel haalbaar zijn. Zo ontstaat het gevaar dat men problemen slechts ‘oplost’ door het stellen van targets, waarvoor anderen verantwoordelijk worden gemaakt.

Omdat haar eigen uitvoeringsmacht beperkt is geworden, moeten allerlei problemen worden opgelost door geld ter beschikking te stellen aan de zelfstandige actoren in het veld. Als geld echter het probleem niet is, los je daarmee ook weinig op. De overheid kan partijen die in gebreke blijven financieel straffen, maar daarmee treft ze dan vooral de burger die afhankelijk is geworden van hetgeen deze partijen bieden. Het denken in en sturen met geld is dominant geworden bij onze overheid, terwijl zij vaak weinig zicht meer heeft op de doelmatige besteding van al die publieke middelen, en dat soms ook niet eens meer lijkt te willen weten.¹⁹ Zo kunnen scholen besluiten om iets anders te doen met de (extra) financiële middelen die hun door de overheid ter beschikking zijn gesteld om problemen als werkdruk, te lage inschaling van docenten of coronaschade op te lossen.²⁰

Dit gebrek aan overzicht en concrete kennis van zaken speelt ook in de verhouding van de landelijke overheid tot de gemeentelijke en provinciale overheid. Gemeentes en provincies hebben doorgaans meer realiteitszin wat uitvoering betreft en staan dicht bij de leefwereld van burgers. Zo kwam een groep burgemeesters begin 2022 met een collectieve coronalarmbrief, omdat zij meenden dat de eisen en doelen van de landelijke overheid niet houdbaar waren en sociaal-economisch te grote schade toebrechten aan hun steden.²¹ Tijdens de stikstofcrisis werden de provincies min of meer overvallen door een plots opgelegd landelijk plan ter reductie van stikstof, waarin

per gebied de streefdoelen al vaststonden. In de asielcrisis kwam de landelijke overheid in botsing met de gemeente Tubbergen (burgemeester, gemeenteraad en burgers), omdat zij daar zonder goed overleg en wederzijdse instemming een hotelcomplex had opgekocht om dat als asiellootatie te gebruiken. Autoriteiten ondermijnen zo elkaars gezag. Het overheidsoptreden verliest zijn hiërarchische samenhang, consequentheid en duidelijkheid, met allerlei legitimiteitsproblemen tot gevolg.

Het veelgehoorde excuus van de kant van gezagsdragers dat ‘tegenwoordig alles zo complex is geworden’ gaat voorbij aan het feit dat de overheid zélf de bestuurlijke werkelijkheid dusdanig complex heeft ingericht dat sturing moeilijk wordt. De overheid raakt verstrikt in haar eigen governance. De organisatie van haar eigen onmacht (bijvoorbeeld op het gebied van onderwijs, zorg en huisvesting) impliceert dat zij het ook in de ogen van de burger op al die terreinen niet meer voor het zeggen heeft. Daarmee valt voor burgers de bescherming weg van hun bijzondere recht en welzijn.

Zo kan de burger bijvoorbeeld als docent, ziekenverzorger of jeugdwerker ervaren hoe zijn beroepspraktijk ingrijpend is veranderd onder invloed van grote marktpartijen of grootschalige organisaties. Als gevolg van een eenzijdige economische rationaliteit kan zijn beroepseer worden geschonden, zonder dat hij nog bij iemand terecht kan die daaraan iets kan veranderen. De overheid heeft zichzelf op afstand geplaatst van deze organisaties en zegt niets te kunnen doen aan misstanden. Hoe graag ze het misschien ook wil, wet- en regelgeving verbieden ingrijpen. Gefrustreerde burgers gaan vervolgens op zoek naar politici die zeggen dat ze er wél iets aan kunnen doen: hun verhaal vindt weerklink bij hen.

In plaats van daadwerkelijk de problemen aan te pakken, richt de overheid zich op het inrichten en begeleiden van ‘overlegtafels’ en werkprocessen met de betrokken partijen, die verschillende belangen behartigen. Via financiële prikkels, het steunen van stichtingen of organisaties en allerlei vormen van nudging probeert zij vaak nog wel enige invloed uit te oefenen

op de uitkomst daarvan, maar dit verlies van concreet orderingsvermogen impliceert een verlies aan gezag. Voor de beeldvorming kunnen politici nog steeds geweldige dingen doen – luisteren naar de noden in het veld, targets formuleren, plannen opstellen en extra miljarden uitgeven –, maar daarmee stellen zij nog niet orde op zaken en worden het recht en het welzijn van burgers niet gediend. Het besef van dit machtsverlies en van de ineffectiviteit van maatregelen werkt bij burgers gezagsondermijnend.

Cognitieve leegte

In de ban van lean-and-mean rendementsdenken heeft de overheid de afgelopen decennia allerlei taken afgestoten en uitbesteed aan de markt. Omgekeerd koopt zij daar nu ook weer haar producten en diensten in. Zo raakte de overheid ook voor deskundigheid op specifieke terreinen steeds vaker aangewezen op externe partijen en onderhield zij op allerlei dossiers nauwelijks nog een inhoudelijke kenniscultuur binnen haar eigen ministeries. De flexibilisering van de ambtelijke organisatie en de gedwongen roulatie van topambtenaren binnen de netwerkstructuur van de Algemene Bestuursdienst (ABD) impliceerde bovendien dat er minder zaakinhoudelijke expertise werd opgebouwd door gezagsdragers. Binnen een managerial benadering van de overheid is dat ook niet nodig; topmanagers moeten immers alles kunnen besturen. Niet alleen bewindslieden maar ook veel (top)ambtenaren kampen daardoor met een tekort aan ervaring en kunde op hun beleidsdomein.²² Voor de kundige onderbouwing van maatregelen en beleid is de overheid steeds afhankelijker van anderen geworden. Maar ook voor succesvol uitbesteden geldt dat kennis van zaken vereist is, zodat men weet wat er nodig is en niet valt voor gewiekste ‘verkooppraatjes’. De poreuze overheid is onkundiger en daarmee ook kwetsbaarder geworden. Mislukking volgt onkunde.

Wat beleids- en besluitvorming betreft ging de overheid zich de afgelopen decennia meer richten op het begeleiden van het

proces waarin verschillende actoren uit het veld zitting nemen. Het organiseren van overlegtafels, het inrichten van transparante werkprocessen of het onderbouwen van maatregelen met deskundige rapporten en kwantitatieve data garandeert nog geen verstandig beleid. Zonder ervaring en verstand van zaken, en zonder de politieke en praktische afweging van de verschillende waarden en belangen die meespelen in de kwestie, is eerder sprake van schijnrationaliteit.

We zien steeds vaker dat niet alleen de regering, maar ook politieke partijen teruggrijpen op adviezen van commissies of speciaal daartoe opgestelde wetenschappelijk onderbouwde rapporten. Dit werkt domeinverwarring in de hand tussen wetenschap en politiek. In het troebele domein van expertise en consultancy is veelal sprake van een depolitisering van de politiek en een politisering van de wetenschap. Regering, Kamer en ambtenarij verkondigen stellig allerlei waarheden en verwijzen daarbij naar 'de wetenschap', terwijl ze zelf niet in staat zijn om de werkelijke stand van zaken binnen het onderzoeksgebied te overzien: de mate van twijfel over bepaalde theorievorming, andere meetresultaten en/of interpretaties daarvan, alternatieve verklaringen enzovoort. Door deze politisering van wetenschap ondermijnt men zowel het eigen gezag als dat van de wetenschap zelf. Wetenschap kan principieel niet zeggen of iets in een bepaalde situatie wel of niet gedaan moet worden. Politiek vraagt om een eigen soort afweging die ethisch en maatschappelijk van aard is, en die bovendien raakt aan allerlei wetenschappelijke domeinen tegelijk. Politiek en bestuur kennen daarom hun eigen praktische waarheid, die niet moet worden verward met theoretische en technische waarheid.

Binnen de eerder geschetste netwerkdynamiek worden politiek en overheid bovendien steeds afhankelijker van de genoemde expert- en kapitaalmacht binnen deze internationale netwerken. De poreuze overheid wordt op die manier ook steeds kwetsbaarder voor ongewenste beïnvloeding die doorgaans in het teken staat van private belangen en het grootkapitaal, wat ten koste gaat van het gemeenschappelijk goed.

Wanneer politici en gezagsdragers zich achter expertrapporten en adviezen verschuilen, miskennen of verhullen zij bewust of onbewust de politieke dimensie van het vraagstuk en daarmee ook hun eigen verantwoordelijkheid in de afweging van verschillende waarden en belangen. Dat heeft zijn weerslag op het functioneren van de overheid, zeker in een tijd waarin beeldvorming binnen de politiek zo'n belangrijke rol is gaan spelen. Ook het eventuele beroep op 'de wetenschap' kan een instrumentele en manipulatieve functie krijgen. Iemand die iets anders beweert, is dan vanzelf ook onwetenschappelijk – en dus dom en gevaarlijk, een aanhanger van samenzweringstheorieën enzovoort. De coronacrisis heeft deze tendens binnen de overheid op een pijnlijke manier blootgelegd.

Het zou tot de grondhouding van een politicus en zeker ook van een overheidsdienaar moeten behoren dat hij 'bemiddelt' tussen de leidende waarden van een samenleving (zoals die bijvoorbeeld tot uitdrukking komen in de grondwet), wetenschappelijke adviezen en de bijzondere omstandigheden. Dit impliceert ook dat hij zich moet kunnen inleven in wat bepaalde maatregelen voor mensen betekenen. Het vraagt om een eigen soort 'publiek weten' en tact, waaraan het ook in het parlement en in de overheidscommunicatie nogal eens ontbreekt.²³ Schermen met (zogenaamd) wetenschappelijke data, streefcijfers, tabellen en modellen om het publiek te imponeren sorteert dan eerder het tegengestelde effect. Eenzijdige benaderingen vergroten het gevoel van miskennis bij burgers. Onkunde en een gebrek aan praktische wijsheid ondermijnen het overheidsgezag.

Complexe vraagstukken vragen om een organische en veelzijdige benadering waarin men zich rekenschap geeft van het geheel der dingen, in plaats van eenzijdige mechanische modelering die zaken uit hun verband ruikt. Daarom is binnen het overheidsapparaat steeds ook praktische wijsheid geboden waarin de specifieke deskundigheid en ervaring met betrekking tot een beleidsdomein wordt afgestemd op het gemeenschappelijk goed. Gebeurt dat niet, dan wordt de kennis eenzijdig en is men niet bedacht op onwenselijke gevolgen van de eigen

maatregelen. Men gaat op een managerial wijze ‘problemen oplossen’ en ziet niet welke nieuwe problemen daardoor ontstaan. Zo’n organische kenniscultuur moet binnen de overheid zelf tot ontwikkeling worden gebracht en kan niet zomaar door experts van buiten worden geleverd. Hoewel zo’n praktisch wijze kenniscultuur op verscheidene plaatsen binnen de overheid gelukkig nog wel aanwezig is – men denke bijvoorbeeld aan onze waterschappen –, heeft zij het over het algemeen zwaar te verduren. Daardoor staat het overheidshandelen op veel dossiers bloot aan de tendens om zich in de richting van procesbewaking en beeldvorming te bewegen. De ambtelijke organisatie kan daartegen dan weinig tegenspel bieden: de poreuze overheid wordt in dit spel meegenomen.

Morele leegte

De idee van een gemeenschappelijk goed betreft de gehele inrichting van de samenleving en wel zodanig dat de verschillende maatschappelijke domeinen en instituties daarbij steeds in hun organische samenhang worden begrepen. Dit zorgt ervoor dat de handelingen of activiteiten van mensen op elkaar afgestemd zijn en de maatschappij als geheel niet in het ongerede raakt. Binnen de deugdelijke samenhang van een gemeenschap kan dan zoiets als het goede leven – hoe dat ook maar wordt opgevat – vorm krijgen. De staat als een politieke gemeenschap heeft op structuurniveau bij uitstek de *architectonische opdracht* om zorg te dragen voor de deugdelijke samenhang van het geheel. Wanneer banken uiterst risicovolle producten op de markt kunnen brengen die burgers onverwacht ernstige schade kunnen betrekken, dan dient de staat nieuwe wetgeving op te stellen waarin het recht en het welzijn van hun burgers beter worden beschermd. Dit is zagezegd zijn concreet morele opdracht.

In het voorgaande bleek dat met de financiële en bestuurlijke verzelfstandiging van allerlei instellingen en organisaties de overheid haar eigen onmacht heeft georganiseerd. Dat betekent dat ze niet of nauwelijks meer kan ingrijpen wanneer zaken

van publiek belang verkeerd gaan, maar aangewezen blijft op in hoge mate zelfstandige actoren, terwijl die laatsten niet gericht hoeven te zijn op het gemeenschappelijk goed. Een dusdanige positionering van de overheid binnen het maatschappelijk leven is echter wel een morele aangelegenheid. De genoemde porositeit van de hedendaagse overheid is mede het gevolg van een morele verzaking die we al eerder tegenkwamen: de verwaarlozing van haar architectonische rol in de vormgeving van het gemeenschappelijk goed.

Eerder heb ik betoogd dat er maatschappelijk gesproken sprake is van een opmerkelijke toename van moralistische stellingnames waarin mensen elkaar de maat nemen, zonder zich in de omstandigheden of motieven van de ander te verdiepen. Een dergelijke neiging is ook onze overheid niet vreemd. Het abstracte karakter van moralistische principes leidt er wel toe dat de overheid aan de ene kant hoogstaande morele doelen formuleert, maar zich aan de andere kant onvoldoende rekenschap geeft van de werkelijkheid waarin die doelen zouden moeten worden gerealiseerd. Een dergelijke ambitiemoraliteit komt mee met de porositeit van een overheid die zich niet met realiteitszin oriënteert op de samenleving. Op basis van abstracte idealen worden functionele systemen in werking gezet, zonder dat deze voldoende afgestemd zijn op de concrete werkelijkheid in haar samenhang. Het centrum ontbreekt. Voor de beeldvorming kan het op korte termijn goed uitpakken, maar op langere termijn oogst men hier veeleer tweedracht. Wie bijvoorbeeld een ruimhartig asielbeleid voorstaat, moet tegelijkertijd goede afspraken maken met gemeenten en zorgen dat er fatsoenlijke opvangplaatsen zijn; gebeurt dat niet, dan ontstaan er chaotische en zelfs mensonterende toestanden die het gezag van de overheid ondermijnen.²⁴

Daarmee is tevens aangegeven dat het realiseren van bepaalde morele idealen altijd binnen de context van de architectonische samenhang van de politieke gemeenschap als geheel dient plaats te vinden. Zoals gezien is daarvoor praktische wijsheid vereist, waarin men zich bovendien terdege bewust is van de eigen beperkingen.

Met name de laatste decennia heeft in plaats van een levend idee van het gemeenschappelijk goed een meer abstract moreel discours zijn intrede gedaan, waarin idealen als diversiteit en inclusiviteit de boventoon voeren. Met name binnen meer intellectualistische en bestuurlijke kringen is een dergelijke morele agenda de laatste jaren populair geworden. Dat is natuurlijk geen toeval: tot op zekere hoogte ligt zij namelijk in het verlengde van moderne idealen van emancipatie en non-discriminatie. Mede daarom sloeg zij ook aan bij allerlei groepen die zich op enigerlei wijze maatschappelijk achtergesteld voelden. Hoe lovenswaardig zulke idealen ook mogen zijn, toch is het de vraag hoe we er in de praktijk invulling aan willen geven. Sociaal-cultureel en politiek gesproken was immers ook de vroegere zuilensamenleving een toonbeeld van diversiteit en pluraliteit. Daarin was echter niet zozeer sprake van deze bevrijdingsgedachte waarin het maatschappelijk leven in zijn geheel opnieuw moest worden ingericht. In hun abstractheid schuilt precies de morele leegte van dergelijke idealen, waarvan een destructieve werking kan uitgaan.

Zo kan de politieke wens tot diversiteit in combinatie met het ideaal van inclusiviteit ertoe leiden dat beleidsmakers en bestuurders de samenleving zodanig willen herinrichten dat ze de huidige maatschappelijke problematiek van uitsluiting en ongelijkheid, alsmede de oplossing daarvan, vooral in termen van iemands etnische achtergrond of andere (uiterlijke) kenmerken definiëren. Onder verwijzing naar zogenoemde Sustainable Development Goals (SDG's) van netwerkorganisaties als de UN verwacht men van (grote) bedrijven en besturen dat zij aan allerlei morele eisen voldoen, bijvoorbeeld waar het gaat om de invulling van hogere functies. Of men wil ingrijpen op scholen of zelfs binnen gezinnen om te zorgen dat de moraal van het autonome individu en diens keuzes voor de invulling van zijn seksuele geaardheid of gender voldoende recht worden gedaan.

Nu mogen dergelijke maatregelen soms worden verdedigd als een noodzakelijk kwaad (van tijdelijke aard) om het onrecht dat er maatschappelijk is gegroeid ongedaan te maken, maar toch:

het doorvoeren van een morele agenda rond huidskleur of seksuele voorkeur kan ook uitmonden in vormen van selectie die op gespannen voet staan met grondwettelijke beginselen. Het is bovendien de vraag hoe zulke maatregelen zich verhouden tot andere grondwettelijke rechten, zoals de vrijheid van godsdienst en het recht op vergadering en vereniging. Bovenal echter kan zo'n beleidsagenda ook verstrend werken op de samenwerkcultuur in bepaalde praktijken. Allerlei sociaal-morele thema's die strikt genomen buiten de kwaliteitscriteria van deze praktijk vallen gaan uitdrukkelijk een rol spelen op de werkvloer. Men gaat zich nu in allerlei contexten tot medemensen verhouden in termen van geslacht, etniciteit, seksuele voorkeur en huidskleur, terwijl die kwaliteiten op zich niets te maken hebben met de vraag of iemand een goede dokter, docent of loodgieter is.

Verder is het twijfelachtig of zo'n diversiteitsagenda, zeker in een meer 'woke-achtige' variant, levensbeschouwelijk gesproken wel voldoende 'neutraal' is om haar *als overheid* uit te dragen. Velen zijn van mening dat daarmee de specifieke moraal van één bepaalde groep binnen onze samenleving nu aan iedereen wordt opgelegd. Bepaalde religieuze groeperingen of een deel binnen de autochtone bevolking zouden zich daardoor achtergesteld kunnen voelen. Critici kunnen er ook de hand in zien van 'een elite' die haar levensideaal aan de rest van de mensheid wil opleggen. Ook op dit punt wordt de spanning zichtbaar tussen geest en ziel, een grootstedelijk levensideaal en meer landelijk levensgevoel. Een overheid die haar burgers een sterk levensbeschouwelijk geladen moraal wil opleggen, loopt steeds ook het risico om mensen van zich te vervreemden, juist door gebrek aan erkenning van diversiteit!

Zodra we ons collectief richten op de gelijkheid van de uitkomst, kan de inclusieve eis van gelijkheid in werkelijkheid tot onrechtvaardige situaties leiden. Dat is zeker het geval wanneer zulke eisen binnen instituties modelmatig en kwantitatief wordt geconcretiseerd in etnische termen of uiterlijke kenmerken. Je kunt zulke modellen namelijk ook toepassen op laagopgeleide autochtone witte meisjes uit Rotterdam, boerenzonen uit Dren-

the, kinderen van voormalige Vietnamese bootvluchtelingen of hoogopgeleide Iraanse ouders. Met etniciteit kom je er niet als je iedereen gelijke kansen wilt bieden. En die kansen worden trouwens ook nooit gelijk, denk alleen maar aan verschillen in intelligentie, doorzettingsvermogen en uiterlijk. Een dergelijk gelijkheidsideaal is sowieso niet haalbaar rond de uitkomst. Dat is trouwens ook niet wenselijk en rechtvaardig. Gelijkheid dient uiteindelijk te betekenen gelijkheid voor de wet en daarin is nu juist steeds ook de ongelijkheid tussen mensen voorondersteld. Verschil moet er zijn, wil een samenleving leefbaar blijven. De sociaal-culturele werkelijkheid is een stuk complexer dan het onderscheid tussen ‘wit en zwart’. Dat er steeds ook een culturele dimensie meespeelt in zulke cijfermatige verschillen – en die begint al bij de ouders – mag niet vergeten worden. Een kwantitatieve benadering in de vorm van uitkomstmetingen loopt het grote risico de complexe sociaal-culturele werkelijkheid, waardoor deze ongelijkheid mede ontstaat, uit het oog te verliezen. Aangezien er maatschappelijk toch al sprake is van een sterke polarisering rond uiterlijke identiteitskenmerken dient de overheid zich daarin zeer terughoudend op te stellen en te voorkomen dat ze te zeer als één partij wordt gezien.

Het abstracte karakter van een dergelijk moreel discours impliceert dat het niet zozeer aan concrete praktijken gebonden is. Het kan dus ook maatschappijbreed worden toegepast. Hoeveel mensen van die en die etnische achtergrond zijn hoger opgeleid, werken daar en daar of bezetten die en die bestuurlijke posities? Gecombineerd met dergelijke uitkomstmetingen kunnen zulke idealen binnen de overheid systemisch worden uitgerold; de cijfers wijzen dan uit wat er gedaan moet worden. Er ontstaat een eigen netwerkbedrijvigheid of zelfs industrie rond zulke morele idealen met eigen pamfletten, brochures, consultants, overlegtafels en campagnes in allerlei sectoren. Degenen die daarbij betrokken zijn kunnen oprecht door bepaalde morele denkbeelden bewogen zijn, maar een dergelijke bewogenheid kan mensen ook verblinden voor wat er feitelijk gaande is. Men abstraheert van de gehele samenhang. Bovendien worden idealen dan systemisch

gesproken ook verdienmodellen voor commerciële partijen die er wellicht heel andere motieven op na houden.

In de context van de netwerkwereld kunnen zulke idealen binnen de overheid ook gaan fungeren als een soort morele compensatie – of zelfs schaamlap – voor de amoraliteit van de eigen procesmatige en functionele bureaucratie. Met de systemische bedrijvigheid die zich daar netwerkachtig omheen heeft gebouwd, vormen zij dan in zekere zin de sociaal-morele tegenhanger van een functioneel systeem waaruit de concrete moraliteit dreigt te verdwijnen. Een abstract moreel discours komt dan in de plaats van een doorleefd idee van het gemeenschappelijk goed. Hier ontstaat vanzelf het risico dat de overheid in haar systemische inrichting van het maatschappelijk leven allerlei zaken op hun beloop laat die wel degelijk moreel van aard zijn, terwijl zij zich voor deze abstracte idealen juist hard inzet, omdat daarop modelmatig en meetbaar beleid kan worden gemaakt.

Daarbij dringt zich meteen ook de vraag op hoe zwaar dergelijke morele idealen überhaupt zouden moeten wegen in verhouding tot prangende kwesties als de algehele kwaliteit van het onderwijs, de betaalbaarheid van huisvesting voor jongeren of de positie van professionals in grote organisaties. Zijn dit niet evident morele kwesties van algemeen belang? Sommige daarvan, zoals het recht op goed onderwijs, volgen bovendien direct uit de grondwettelijke opdracht van de overheid.²⁵ Door een te grote nadruk op abstracte idealen kan deze grondwettelijke opdracht naar de achtergrond verschuiven, terwijl die in concreto zeer belangrijk is voor veel mensen met het oog op hun welzijn.

Mede door een beperkte opvatting van ethiek en moraal onderkent de overheid tot dusver niet of nauwelijks de politiek-morele dimensie van de bestuurlijke en financiële verzelfstandiging van allerlei (publieke) instellingen en de daarbij horende organisatie van het maatschappelijke leven in markt- of systeemachtige termen. Toch ligt daar bij uitstek een grote opgave. De negatieve gevolgen van het gevoerde beleid zijn voor sommige burgers dusdanig groot dat zij daardoor voor het leven

worden getekend. Daarvan zijn helaas voorbeelden te over, en het is bovendien al lange tijd gaande.

De commissie-Dijsselbloem wees er in het uiterst kritische rapport *Tijd voor onderwijs* reeds in 2008 op hoezeer leraren in het voortgezet onderwijs waren overspoeld door een golf van onderwijsvernieuwingen in de voorgaande decennia.²⁶ Vele leraren verlieten het onderwijs in deze periode omdat ze gefrustreerd waren, ziek werden of met vervroegd pensioen gingen. Het primaat van het functionele systeemdenken leidt er evenwel toe dat dergelijke ‘bedrijfsongevallen’ op de koop toe worden genomen. Hun morele dimensie was zogezegd uit het zicht verdwenen.

Hoewel ‘de menselijke maat’ inmiddels ook voor de overheid een leidend beginsel lijkt te zijn geworden, heeft zij de afgelopen decennia het ontstaan van grootschalige instellingen sterk in de hand gewerkt en zelfs aangemoedigd. Deels is het ontstaan van grootschaligheid natuurlijk ook het gevolg van nieuwe technologie die vraagt om een dergelijke opschaling en een grotere centrale organisatiemacht. Dat geldt bijvoorbeeld voor kabelsystemen en elektriciteitsnetwerken, maar in veel andere contexten is een dergelijke opschaling nauwelijks of slechts ten dele noodzakelijk. Hoe dan ook, mede door hun vorm van financiering spelen binnen deze grootschalige instellingen financiële overwegingen veelal een belangrijke rol. Zo kwam in de bestuurlijk en financieel verzelfstandigde onderwijswereld in de loop van de jaren een enorme fusiegolf op gang die ertoe heeft geleid dat, zeker in het beroepsonderwijs, mega-instellingen zijn ontstaan. Of deze publiek bekostigde instellingen hun geld doelmatig besteedden viel eind jaren negentig al niet meer vast te stellen, en daarin is sindsdien geen verandering gekomen.

Mede als gevolg van de ontkoppeling van moraal en concrete praktijken liet de overheid de perverterende uitwerking van uitwendige goederen (geld, macht en status) op de bestuurscultuur van instellingen lange tijd op haar beloop. Bestuurders van deze mega-instellingen beloonden zichzelf met exorbitante salarissen en vonden soms zelfs dat ze recht hadden op een auto met chauffeur.²⁷ Velen lieten grote nieuwe gebouwen neerzet-

ten, en er werd flink geïnvesteerd in innovatieve lesmethoden en ICT-programma's waardoor men tegelijkertijd op 'arbeidskosten' voor leraren kon bezuinigen. Kostbare docentcontacturen werden drastisch teruggebracht, en in plaats van vakkundig opgeleide vakdocenten werden lager betaalde onderwijscoaches en leerlingbegeleiders aangesteld. Er vormde zich gaandeweg een hele schil om het primaire onderwijsproces heen, waar een steeds groter deel van het geld naartoe ging. Door de opkomst van een managerscultuur op al deze grote instellingen kwamen de positie en de kwaliteit van docenten binnen instellingen steeds meer onder druk te staan.

Het is zeer de vraag in hoeverre het onderwijs met al deze veranderingen gediend was. Zeker in het middelbaar beroepsonderwijs is de uitval van leerlingen zorgwekkend hoog en schieten de leerresultaten van veel leerlingen ernstig tekort.²⁸ Omdat instellingen mede op basis van input en output worden gefinancierd en zij onderling met elkaar concurreren is op veel plaatsen een cultuur ontstaan waarin rendement, marketing en beeldvorming belangrijker werden dan het aanbieden van goed onderwijs.

Tegelijk met de toenemende grootschaligheid is voor de overheid de morele dimensie van praktijken en de concrete rechtvaardigheid in relatie tot de burger verder uit het zicht verdwenen. Het gaat in dit verband niet alleen om praktijken die direct met publieke middelen worden bekostigd, zoals zorg en onderwijs, maar ook om praktijken in een ruimere zin. Zelfs de vraag naar de inrichting van een winkelgebied kent een sociaal-morele dimensie – mensen ontmoeten elkaar, maken een praatje, voelen zich thuis in hun omgeving – die niet gereduceerd mag worden tot louter en alleen 'transacties' tussen winkeliers en klanten.²⁹ De burger is meer dan alleen maar een consument die voor zo weinig mogelijk geld zo veel mogelijk waar wil krijgen. Gelukkig bestaat er vooral op lokaal niveau bij de overheid nog wel enige voeling met de betekenis van zulke praktijken en het belang daarvan voor een stad. Hoe dan ook zullen gemeentes en provincies eerder geconfronteerd worden met de gevolgen van falend beleid of de uitvoering van onkundige of onwijze plannen.

Binnen de huidige netwerkoverheid is sprake van een sterke systeemafhankelijkheid, zowel op organisatorisch als op mentaal vlak. In veel gevallen lijkt het simpelweg aan de verbeelding te ontbreken om zaken op systeemniveau anders in te richten. Dit leidt er mede toe dat de overheid vasthoudt aan haar (stuurings)modellen en niet of in onvoldoende mate in beweging komt wanneer die modellen niet kloppen of wanneer zaken evident misgaan. Haar kennis van het verleden en haar verbeelding schieten tekort.

Zo miskende de overheid lange tijd de perverse prikkels van haar eigen financiële sturingsinstrumenten. Het hele systeem is erop ingericht. Men denkt simpelweg in geld, niet zozeer om er zelf financieel beter van te worden, maar omdat het de ultieme functionele grootheid is geworden. Alles kost geld en met alles valt geld te verdienen. Dit verklaart ook waarom het opsporen van fraude voor ambtenaren een interessante ‘businesscase’ kon worden, waarmee het departement de eigen investeringen kon terugverdienen.³⁰ Met geld is alles te koop, dus kan alles ook in orde worden gebracht met geld. In combinatie met de toeneemende onkunde bij de overheid leidt de financiële verzelfstandiging van instellingen ertoe dat vele miljarden aan belastinggeld kunnen worden uitgegeven aan onderwijs en zorg, zonder dat de overheid een idee heeft wat er met dat geld gebeurt – een verschijnsel dat met name tijdens de coronacrisis aan het licht kwam. Wanneer de geest van het geld regeert lijkt ‘goed doen’ hetzelfde te zijn als ‘geld uitdelen’. Maar ook dat is natuurlijk een kwestie van moraal, zeker als we bedenken dat de huidige begrotingstekorten door toekomstige generaties zullen moeten worden opgehoest.

Maatschappelijke leegte

De Fortuynrevolte van 2001-2002 begon rond de zogenoemde Leefbaar-partijen. Veel burgers hadden het gevoel dat zij niet meer werden gehoord door de reguliere politieke partijen. Belangrijke thema’s zoals migratie en de gevolgen van de opkomst

van de islam in ons land waren taboe verklaard door veel partijen. Ze konden vrijwel niet besproken worden en kregen geen serieuze politieke vertaling. Ondertussen bleek de multiculturele samenleving vooral in een aantal grote steden een stuk minder gezellig en kleurrijk te zijn dan de gevestigde orde wilde weten. De spanning tussen bevolkingsgroepen met en zonder een migratieachtergrond was in enkele decennia sterk toegenomen. Drugserelateerde criminaliteit en ander asociaal gedrag van zeker ook autochtone burgers – van huisjesmelkers tot koppelbazen – eisten hun tol in het stedelijk leven. Burgers moesten met lede ogen toezien hoe sommige wijken verloederden zonder dat hun gemeente daar iets aan deed, of werden juist geconfronteerd met megalomane bouwprojecten waar ze niet om hadden gevraagd. De gevestigde politieke partijen miskenden de concrete noden van veel stadsbewoners, om wie het toch eigenlijk zou moeten gaan.

In steden als Rotterdam gingen de colleges, waarin partijen als de PvdA decennialang de scepter zwaaiden, gebukt onder de arrogantie van de macht. De afstand tot de burgers was groot geworden en veel bestuurders leken de voeling te hebben verloren met hun leefwereld. Hun situatie werd niet verdisconteerd in het beleid en hun stem bereikte niet of in onvoldoende mate de bestuurders van de stad. De doorbraak van de Leefbaar-beweging openbaarde in die zin de maatschappelijke leegte van veel overheidsbeleid. Daardoor had de oude generatie bestuurders haar gezag verloren. Nu heeft natuurlijk de enorme overwinning van Leefbaar in een stad als Rotterdam gezorgd voor een serieuze omslag in het bestuurlijke klimaat. Tegelijkertijd is het de vraag in hoeverre structureel is doordacht, vooral ook op landelijk niveau, waar deze maatschappelijke leegte mee verband houdt.

De afstoting van bepaalde overheidstaken en de bestuurlijke verzelfstandiging van instellingen en organisaties hebben ertoe geleid dat de overheid in veel gevallen niet meer direct met de uitvoering te maken heeft. Dat heeft zijn weerslag gehad op zowel de beleidsvorming als de realisatie van dat beleid, alsook

op het overzicht over de mogelijke gevolgen daarvan. De overheid is steeds meer aangewezen op externe partijen met wie zij in overleg moet treden en afspraken moet maken. Daarbij zijn haar uitvoeringsmacht, deskundigheid en praktische wijsheid afgenomen, evenals haar vertrouwdeheid met concrete praktijken en de morele dimensie daarvan. Zoals gezegd is de overheid zich in toenemende mate gaan opstellen als de instantie die ‘het overleg’ tussen verschillende partijen organiseert en ‘het proces’ inricht waarlangs bepaalde zaken worden gerealiseerd. Hoewel zij daarbij vaak nog wel financiële kaders stelt, staat zij inhoudelijk gesproken in toenemende mate bloot aan allerlei netwerkinvloeden. Zij onderhoudt in veel gevallen geen levende band meer met de burgers en treedt vaak ook niet meer zelfstandig met hen in gesprek.

Omdat er binnen de netwerkwereld allerlei belangen op het spel staan – niet zelden ook van kapitaalkrachtige partijen – heeft men binnen dit netwerk niet altijd een boodschap aan wat burgers nu echt zelf willen. De netwerkstructuur van het maatschappelijk leven, waarin kapitaalmacht nu eenmaal een centrale factor is, kan ertoe leiden dat burgers geheel worden geweerd uit het besluitvormingsproces, of misschien alleen nog maar worden gehoord om de schijn van inspraak op te houden. Men gebruikt uit de inspraakrondes dan slechts datgene wat in de eigen kraam te pas komt. In feite weten de bestuurders allang wat ze willen doen; het gaat er nu nog om de legitimiteit te organiseren. Zo is de huidige groene revolutie in ons land, anders dan in bijvoorbeeld Denemarken het geval is, een sterk top-downproces geworden. Men moet de groene energietargets halen van Europa, dus moeten er zo snel mogelijk windmolens uit de grond worden gestampt.³¹ Samen met enkele grote commerciële partijen willen gemeenten en provincies hun ambitieuze plannen doorzetten, terwijl de bewoners in veel gevallen nauwelijks inspraak hebben in hoe een en ander eruit komt te zien.

Binnen de poreuze overheid hebben zich rond veel beleidsthema’s netwerkachtige structuren gevormd waarin zich aller-

lei consultants, onderzoekers, experts, belangenorganisaties en commerciële partijen bevinden. Door de afwezigheid van een levend idee van een gemeenschappelijk goed binnen haar eigen organisatie loopt de overheid het risico dat er binnen zo'n functioneel netwerk rond een bepaald thema beleid wordt ontwikkeld dat op gespannen voet staat met andere beleidsambities. De burger zelf leeft niet in één beleidsagenda, maar in een levende werkelijkheid waarin veranderingen op het ene terrein direct gevolgen hebben voor het andere. Wie kleine ziekenhuizen sluit uit financieel-functionele overwegingen, dient te beseffen dat de bereikbaarheid van patiënten voor bezoek uit de omgeving afneemt. En wie bedenkt dat eenzaamheid een van de grootste psychosociale problemen van deze tijd is, dient zich ook te realiseren dat het verdwijnen van bijvoorbeeld kleine winkelgebieden van invloed is op de mentale en fysieke gezondheid van mensen. Zonder praktische wijsheid gaat het organische verband van een wereld verloren; centrifugaalkrachten nemen het over. De concrete leefwereld van burgers raakt uit het zicht.

Hoewel deze burgers bij uitstek te maken hebben met de concrete gevolgen van het beleid vormen zij binnen deze netwerkstructuur vaak maar één van de partijen met wie de overheid in gesprek treedt, al dan niet georganiseerd door een externe organisatie. Omgekeerd is die geatomiseerde burger natuurlijk zelf vaak ook moeilijk te bereiken door de overheid. Zelfs waar het gaat om concrete thema's in zijn leefwereld is hij vaak maar slecht op de hoogte van wat er precies speelt. In zijn zwermachtig universum is hij soms meer bezig met de thema's die leven in Den Haag of de wereldpolitiek dan met hetgeen om de hoek gebeurt. Bovendien hebben traditionele representatieve structuren en organisaties als vakbonden en politieke partijen de afgelopen decennia veel leden verloren; beroepsgroepen zoals leraren kennen niet altijd meer betrokken vakverenigingen.

Mede daarom is de tendens begrijpelijk dat burgers binnen dit netwerkachtig overleg worden vertegenwoordigd door stichtingen of belangenorganisaties. Soms worden die mede be-

kostigd door de overheid zelf. Dit draagt meteen ook het risico in zich dat de overheid haar eigen ‘democratische’ draagvlak binnen het veld gaat organiseren. Daartoe nodigt men de juiste mensen uit aan de overlegtafel. Met het oog op de eigen ambities kan het soms ook een stuk gemakkelijker zijn om niet meer rechtstreeks met burgers in gesprek te gaan. Zij kunnen een sta-in-de-weg vormen voor de realisatie van die ambities. In plaats daarvan huurt men dan een onderzoeksbureau in om te kijken wat er rond een bepaald thema leeft onder de mensen, of anders een reclamebureau om de boodschap zo te brengen dat er ogenschijnlijk draagvlak ontstaat voor de eigen plannen: beeldvorming via de media komt in de plaats van het gesprek met betrokkenen. Zo kan het beleid ook steeds meer een eigen leven gaan leiden, zonder dat de mensen over wie het gaat er nog direct bij betrokken zijn. De omgang met de burger wordt dan zelf een strategische en tactische aangelegenheid. Wat de laatste jaren ‘communicatie’ is gaan heten, betreft in veel gevallen juist niet een rijke gedachtewisseling met burgers.

Het populisme is mede ontstaan omdat de overheid het contact met haar burgers is kwijtgeraakt. Dat is zeker niet alleen de schuld van de overheid, maar in een democratie is het wel zaak voor gezagsdragers om daarop een antwoord te formuleren. De marktachtige netwerkstructuur waarin de huidige overheid veelal opereert maakt een dergelijk antwoord lastig. Het is niet alleen de taak van de politiek, maar ook van de ambtelijke organisatie en het openbaar bestuur om dit contact met de burger te zoeken en op te komen voor diens rechten en belangen wanneer deze als gevolg van systemische netwerkdynamiek en politiek opportunisme dreigen onder te sneeuwen. De overheid dient haar architectonische verantwoordelijkheid binnen de gehele organisatie van de samenleving weer serieuzer te nemen. Met name op gemeentelijk niveau ligt het voor de hand om de fysieke leefwereld van burgers als vertrekpunt te nemen voor een gesprek waarin de realiteitszin en praktische wijsheid van bestuurders opnieuw tot gelding kan komen.

Gemeenschapsleegte

Door de erosie van een levend idee van het gemeenschappelijk goed kampt de poreuze staat met een leegte in zijn zelfbegrip en -organisatie. Die leegte manifesteerde zich zoals gezien in zijn machtsuitoefening, deskundigheid, moraliteit en maatschappelijkheid.³² In wezen betreft deze uitholling van de democratische rechtsstaat een meeromvattende culturele problematiek waarin traditionele instituties hun zin verliezen, wat kan uitlopen op een algeheel gevoel van ‘zinledigheid’ – oftewel nihilisme. Zodra de idee van een gemeenschappelijk goed ons niets meer zegt, verliest ook het gezag zijn zin, in welke vorm dan ook. Het wordt onduidelijk waar onze samenleving naartoe zou moeten gaan, wat we nog gemeenschappelijk hebben en wat de zin is van onze gezamenlijke inspanningen. Als het grote verhaal verdwijnt en het grote spreken verstomt, wordt ten slotte ook het gezag nietszeggend: het heeft niets meer te zeggen.

In de technisch-functionele inrichting van onze netwerk-samenleving en de bijbehorende consumptiecultuur schuilt dan ook een nihilistische tendens die samenhangt met de genoemde ontzieling van de mens als gemeenschapswezen. De zorgwekkende toename van depressiviteit onder de huidige generatie jongeren getuigt in culturele zin van een geestesgesteldheid waaruit de bezieling is verdwenen.³³ Ze manifesteerde zich ook in allerlei messianistische verlangens zoals die ten tijde van Fortuyn naar boven kwamen.

Nu speelt deze porositeit natuurlijk niet alleen bij de overheid, maar wordt zij ook maatschappelijk zichtbaar. Allerlei menselijke relaties en instituties zijn in het geding. Ook wat dat betreft is het terecht dat het ontstaan van de toeslagenaffaire wordt verbonden met de malaise van de Nederlandse bestuurscultuur. Binnen de overheid en semioverheid leeft soms nauwelijks nog het besef dat de eerste en belangrijkste bestaansreden van de staat ligt in de zorg voor het gemeenschappelijk goed en het recht en het welzijn van burgers. Men is welhaast de taal verleerd om in zulke termen over de eigen instituties te

spreken, zodat men daaraan dus ook steeds moeilijker invulling weet te geven. In het midden- en kleinbedrijf bestaat soms meer gemeenschapszin en concreet normbesef dan in publieke instituties, maar ook daar ondervindt men de gevolgen van de algehele culturele tendens van flexibilisering en atomisering van maatschappelijke verhoudingen. Sentimentele oproepen dat we ‘het samen moeten doen’ of dat we ‘inclusief moeten denken en handelen’ geven in veel gevallen slechts blijk van abstracte collectiviteit: de schijnvertoning van gemeenschap.

Denken in termen van gemeenschap impliceert een integrale visie op de samenleving en de architectonische samenhang van haar verschillende onderdelen in een gemeenschappelijk goed. Dit behoort tot de praktische wijsheid van een politieke orde. Als de idee van een gemeenschappelijk goed niet wordt bewaakt door de overheid zelf, raken ook veel publiek bekostigde instellingen gedesorienteerd. Zij maken zich los van het organische verband waarbinnen zij bestaan en weten niet goed meer waartoe ze op aarde zijn. Een Nederlandse woningbouworganisatie kan dan bijvoorbeeld het plan opvatten om huizen te bouwen in Polen. De marktachtige organisatie van het maatschappelijk leven met bijbehorende financiële sturingsinstrumenten versterkt een dergelijke segregatie. Ieder gaat dan vooral voor zijn eigen rendement in een wereld van markt en strijd, waardoor verbanden die zich in een organische samenhang zouden moeten organiseren uit elkaar getrokken worden.

Bij de overheid manifesteert deze verbrokkeling zich in de zogenoemde verkokering van departementen: zij zijn niet meer op de hoogte van elkaars beleid. Die verkokering kan zelfs binnen departementen optreden. Zo ontbreekt het op het ministerie van Onderwijs, Cultuur en Wetenschap in ons land al geruime tijd aan een integrale visie op het Nederlandse onderwijsgebouw. Mede als gevolg daarvan is er binnen de verschillende sectoren ook onvoldoende onderlinge afstemming in het beleid. Ze vervreemden van elkaar. Leerlingen worden daar het slachtoffer van. Zodra men bijvoorbeeld ‘vakinhoud’ als een belangrijk onderwijskundig en organisatorisch principe van

onderwijs loslaat en daarvoor in de plaats competentieachtige onderwijsvormen introduceert, heeft dit ingrijpende gevolgen voor de hele samenhang van het onderwijsgebouw. Dan is binnen het hbo niet meer duidelijk over welke vakinhoudelijke kennis instromende studenten uit het mbo nog beschikken. Deze onderwijsvernieuwing op het mbo leverde in de praktijk allerlei aansluitingsproblemen op die vervolgens weer moesten worden opgelost met halfbakken reparatieprogramma's.

Ook de doorgeslagen verengelsing van het universitair onderwijs in Nederland is het resultaat van een dergelijke vreemding. De Nederlandse universiteiten zijn de afgelopen decennia medeaanagers geweest van het globaliseringsproces. Zij maken deel uit van de machtsconstellatie van de netwerk-samenleving en hebben een belangrijk aandeel in de informatiele kennisontwikkeling en -distributie. Als gevolg van hun globaliseringsagenda miskennen de Nederlandse universiteiten al geruime tijd dat zij de theoretische spits vormen van het nationale onderwijsgebouw en daarom een grote maatschappelijke verantwoordelijkheid dragen voor de kwaliteit daarvan. Met hun sterk internationale blik verliezen zij hun lokale opgave uit het oog, zowel in onderzoek als in onderwijs.

Alleen al de sterke nadruk op internationale publicaties zorgt ervoor dat specifiek Nederlandse thema's en vraagstukken aanzienlijk minder aandacht krijgen in het onderzoek. Studenten uit het buitenland hoeven geen Nederlands meer te leren en zijn mede daardoor nauwelijks meer op de hoogte van wat er speelt in het land waar zij studeren. De geschetste segregatie tussen hoger en lager opgeleiden zet zich door in de taal van het onderwijs en in de vorming van de verbeeldingswereld van studenten. Engelstalige colleges voor een internationaal publiek leiden ertoe dat docenten vaak niet meer kunnen ingaan op nationale kwesties, bijvoorbeeld de toeslagenaffaire of de opkomst van de BBB. Waar dat wel gebeurt, ontbreekt het veelal aan de mogelijkheid om diepgaand op dergelijke kwesties in te gaan, alleen al omdat veel studenten onvoldoende op de hoogte zijn van de context. Het versterkt aan onze universiteiten de tendens om bij de bespreking

van maatschappelijke vraagstukken te abstraheren van hun specifieke culturele context en bijvoorbeeld ook ethische kwesties meer in termen van abstracte morele idealen te behandelen.

De huidige verengelsing van het universitair onderwijs leidt er dus toe dat een generatie studenten wordt opgeleid die in toenemende mate kijken naar de wereld aan de hand van een internationaal wetenschappelijk discours. Hun vorming is niet meer afgestemd op de specifiek maatschappelijk-culturele omgeving waarin zij doorgaans werkzaam zullen zijn. Deze bestuurders van de toekomst hebben in veel gevallen niet meer goed geleerd om zich op een academisch geschoolde wijze uit te drukken in hun eigen taal. Binnen het onderwijsgebouw als geheel heeft deze ontwikkeling bovendien tot gevolg dat de positie van het Nederlands binnen het voortgezet onderwijs verder wordt uitgehouden. Waarom zou je op het vwo eigenlijk nog goed de Nederlandse taal moeten leren beheersen als je die in het academisch onderwijs verder toch niet meer hoeft te gebruiken? Terwijl volgens een recent SCP-rapport het overgrote deel van de Nederlandse bevolking de eigen taal als het kenmerk van de Nederlandse identiteit aanmerkt, wordt deze identiteit aan onze universiteiten in ernstige mate verwaarloosd. Het is een teken van de gemeenschapsleegte.

De ironie van het geheel is misschien nog wel dat in de huidige taalwetgeving voor het hoger onderwijs de verbetering van de Nederlandse taalvaardigheid van studenten wettelijk is vastgelegd.³⁴ Onder de bezielende leiding van staatssecretaris Nuis, nota bene een D66'er, is in de jaren negentig expliciet een aantal wetsartikelen opgenomen waarmee men wilde voorkomen dat als gevolg van toenemende internationalisering binnen het hoger onderwijs de eigen taal zou worden verwaarloosd. Door het bekostigingsmodel, de rankings en de internationale ambities van de Nederlandse universiteiten hebben die zich van die wetgeving niets aangetrokken. Zij hadden geen boodschap meer aan de zorg voor dit gemeenschappelijk goed, de Nederlandse taal zelf. Het poreuze ministerie van OCW stond open voor de lobby van de universiteiten, heeft de eigen wetgeving niet meer

serieus genomen en vervolgens de zaak lange tijd op zijn beloop gelaten.³⁵ De talige inrichting van het hoger onderwijs was losgezongen van de zorg voor de Nederlandse cultuur.

Los van dit alles geldt natuurlijk dat de verengelsing van het universitair onderwijs ook allerlei praktische consequenties kent die vanuit een breder maatschappelijk perspectief niet altijd even wenselijk zijn. Wanneer de jaarlijkse instroom van studenten in ons universitaire onderwijs voor zo'n veertig procent bestaat uit buitenlandse studenten, zet dat het hele systeem van publieke bekostiging op losse schroeven. En terwijl we onszelf een kennissamenleving noemen waarin een leven lang leren het motto is, moeten Nederlandse belastingbetalers die tijdens hun werkzame leven nog een tweede academische opleiding willen volgen 'instellingscollegegelden' betalen, al gauw oplopend tot 20.000 euro per jaar. Ondertussen kunnen massa's studenten uit het buitenland mede op kosten van diezelfde belastingbetaler voor zo'n 2300 euro per jaar studeren.

De enorme aanzuigende werking die de verengelsing heeft gehad op buitenlandse studenten heeft mede geleid tot een reusachtige groei van het totaal aantal studenten – een groei die geen gelijke tred heeft gehouden met de bekostiging. Daardoor is het beschikbare bedrag per student de afgelopen twintig jaar met zo'n veertig procent afgenomen, wat hoe dan ook een werkdrukverhogend en een kwaliteitondermijnend effect heeft gehad op het onderwijs. Bovendien heeft deze toegenomen instroom de huisvesting van studenten op de toch al krappe huizenmarkt verder onder druk gezet, wat heeft gezorgd voor een enorme stijging van de huurprijzen voor kamers.

De universiteiten als de spits van onze kenniscultuur zijn, zoals eerder gezegd, de medeaanjagers van het globaliseringsproject. Op veel plaatsen in de westerse wereld en zeker ook in Nederland hebben zij zich losgezongen van de idee van een gemeenschappelijk goed en de lokale en nationale opgave die daarin besloten ligt. Daar is aanvankelijk een meer universalistische en in hoge mate abstracte moraal voor in de plaats gekomen, namelijk die van het vrije individu. Mede vanwege de

leegte van dit morele beginsel en de prangende vraagstukken waarvoor we ons geplaagd zien wordt met name de laatste jaren zichtbaar hoe een andersoortige moraal opkomt, ook binnen de academische wereld zelf. Daarbij komen de verschillende dimensies van het goede leven in het spel: natuur, lichaam, relaties, instituties en zin.

Binnen de context van de netwerksamenleving is het dan niet zo verwonderlijk dat de wereldwijde toekomstagenda's van instanties als het World Economic Forum een aantrekkelijke leidraad vormen voor onze politici en overheid. Ten tijde van crisis is immers richting geboden. Maar alle visionaire beeldvorming ten spijt, voor de gezonde inrichting van een samenleving is meer nodig dan dat: om te beginnen moet er oog zijn voor het groeiende verzet dat de globaliserende systeemwereld van de netwerksamenleving oproept, alsmede voor de centrifugaalkrachten binnen het systeem zelf. Zoals Naomi Klein al betoogde in *The Shock Doctrine* is voor het kapitalisme iedere schok bij uitstek een moment om ingrijpende veranderingen in gang te zetten, die de macht van het kapitaal juist versterken. Het betreft hier echter niet alleen een tendens van het kapitalisme, het ligt besloten in de technisch-functioneel gerichte systeemwereld als zodanig. Onze huidige omgang met verscheidene crisisvraagstukken (denk bijvoorbeeld aan de corona- en stikstofcrisis), is daarom juist een bekrachtiging van de systeemwereld. Problemen moeten opgelost worden. Maar wat als die systeemwereld zelf deel van het probleem is? Onze huidige omgang met verscheidene crisisvraagstukken is daarom juist een bekrachtiging van de systeemwereld. Maar wat als die zelf deel van het probleem is? In welke richting moet het antwoord dan gezocht worden?

Gegeven de grote vragen waarvoor we wereldwijd gesteld zijn, dient politiek ook gestalte te krijgen in de context van internationale samenwerking. Tegelijkertijd dient de overheid veel uitdrukkelijker dan nu het geval is de perverterende werking van netwerkstructuren te erkennen. De vraag naar het gemeenschappelijk goed, en daarmee ook naar de zin van een politieke gemeenschap überhaupt, dient daarbij gesteld te worden.

Gelukkig valt de laatste jaren steeds vaker te vernemen dat departementen en ambtenaren op basis van een ‘integrale benadering’ dienen te werken aan oplossingen voor maatschappelijke vraagstukken. Dat is een goede ontwikkeling. Het is zoals gezegd bij uitstek een taak van de ambtenarij om oog te houden voor het gemeenschappelijk goed. Maar de problemen waarmee allerlei instellingen en maatschappelijke domeinen momenteel kampen, hebben veelal een decennialange voorgeschiedenis en hangen zozeer samen met de algehele cultuur van organisaties dat een simpele oplossing daarvan uitgesloten is. Een eventuele verbetering daarvan zal jaren vergen, en vraagt niet alleen om een doordachte visie en realiteitszin, maar ook om moed en praktische wijsheid.

Noten

Inleiding

- 1 Vgl. Govert Buijs en Paul Bosman (red.), *Ontwaken uit de geopolitieke sluimer: De herpositionering van Europa in een woelige wereld*, Academische Uitgeverij Eburon 2022.
- 2 Tijdens het schrijven van dit essay kopte *NRC Handelsblad* op de voorpagina ‘Rutte IV op zoek naar nieuw gezag’, 19 september 2022.
- 3 Vgl. Herman Tjeenk Willink, *Groter denken, kleiner doen*, Prometheus 2018, en de uitgebreide bewerking van deze tekst: *Kan de overheid crises aan*, Prometheus 2021.
- 4 Zie *Ongekend onrecht*, blz. 7 e.v. https://www.tweedekamer.nl/sites/default/files/atoms/files/20201217_eindverslag_parlementaire_ondervragingscommissie_kinderopvang-toeslag.pdf
- 5 Zie het rapport *Geen powerplay maar fair play: Onevenredig harde aanpak van 232 gezinnen met kinderopvangtoeslag*. https://www.nationaleombudsman.nl/system/files/onderzoek/Rapport%202017-095%20Geen%20powerplay%20maar%20fair%20play_0.pdf
- 6 Kabinetsreactie rapport ‘Ongekend onrecht’, 15 januari 2021, blz. 10 e.v. <https://www.rijksoverheid.nl/actueel/nieuws/2021/01/15/kabinetsreactie-op-het-rapport-ongekend-onrecht>
- 7 Zie *NRC Handelsblad*, donderdag 2 februari 2023, voorpagina: ‘Herstel Toeslagenschandaal loopt vast door angstcultuur en chaos’, en <https://nos.nl/nieuwsuur/artikel/2462070-herstel-geduperden-toeslagenaffaire-loopt-vast-door-ambtelijke-chaos>.
- 8 Zie bijvoorbeeld Kim Putters als de toenmalige directeur van het Sociaal en Cultureel Planbureau: ‘Nieuwe bestuurscultuur begint bij herijking van het sociaal contract’ (Van Slingelandt-lezing, 4 november 2021), of het boek van Pieter Omtzigt: *Een nieuw sociaal contract*, Prometheus 2021.
- 11 **Hoe zijn we hier terechtgekomen?**
 - 1 Vgl. over deze periode in Frankrijk de politiek-filosofische bespreking door Henk Woldring in *De Franse revolutie*, Kok 1989, die overigens ook teruggrijpt op de klassieker *L’Ancien régime et la Révolution* van Tocqueville uit 1856. Zie *Het Ancien Régime en de Revolutie*, Boom 2019.
 - 2 G.W.F. Hegel, *Grundlinien der Philosophie des Rechts, oder Naturrecht und Staatswissenschaft*

- im Grundrisse*, Fr. Frommans Verlag 1928, blz 35.
- 3 Zie bijvoorbeeld het interessante rapport *The Whys and Hows of Generations Research* van het Pew Research Center, door deze Amerikaanse denktank uitgebracht op 3 september 2015.
 - 4 Een grondgedachte die in allerlei fragmenten van Herakleitos naar voren komt. Laat ik het kortste fragment nemen: 'Het samengaan van het elkaar weerstrevende, uit het uiteengaande het mooiste samenspel (harmonie).' DK8 Uit de verzamelde fragmenten van Herakleitos in Hermann Diels en Walther Kranz, *Die Fragmente der Vorsokratiker*, Weidmann 1969.
 - 5 Vgl. bijv. *Tijd van onbehagen*, Boom 2004, in het bijzonder het essay 'De dood van God?', blz. 194-251.
 - 6 Dit vormde een centrale gedachte in het boek *Het goede leven & de vrije markt*, A. Verbrugge, G. Buijs & J. van Baardewijk, Lemniscaat 2018.
 - 7 Vgl. Alasdair MacIntyre, *After Virtue*, 2nd ed. Notre Dame University Press, 1997.
 - 8 Vgl. voor deze thematiek in relatie tot de vijf dimensies van het goede leven *Het goede leven & de vrije markt*, met name hoofdstuk 1, blz. 25-52.
 - 9 De term 'counterculture' werd voor het eerst gebruikt door Theodore Roszak in zijn beroemde studie *The Making of a Counter Culture: Reflections on the Technocratic Society and its Youthful Opposition*, Doubleday 1969. In Roszaks beeldende beschrijving van deze periode komen allerlei motieven naar voren die ik ook hier benoem.
 - 10 Vgl. https://nl.wikipedia.org/wiki/Students_for_a_Democratic_Society
 - 11 Tot op zekere hoogte kan Jürgen Habermas' beroemde *Theorie des kommunikativen Handelns* (Suhrkamp 1984) als een uitvloeisel van deze algehele culturele beweging worden gezien. Rechtvaardigheid krijgt hier een sterk procedureel karakter.
 - 12 Het waren ook de begindagen van Van Kooten en De Bie, die aanvankelijk van start gingen bij de VARA maar in de jaren zeventig naar de VPRO zouden overgaan, waar zij met hun Simplisties Verbond furrore zouden maken.
 - 13 Op deze opmerkelijke meegaandheid van de academische elite wijst ook James Kennedy in zijn prachtige studie *Nieuw Babylon in aanbouw: Nederland in de jaren zestig*, Boom 2016.
 - 14 Voor Marx ligt de emancipatie van de arbeider juist in de overwinning van de natuur. Hij beschouwt reeds in zijn vroege geschriften, zoals *Die entfremdete Arbeit*, de natuur zelf als een productie- en consumptieproces. De ware bevrijding van de mens ligt in het produceren van zijn wereld als een bewust *Gattungswesen* (soortwezen). Met de industrialisering bereikt zijn productievermogen zijn historisch hoogtepunt waarin de gehele natuurlijke wereld van zijn vreemdheid kan worden ontdaan en als het werk van zijn handen kan verschijnen. Een vergelijkbare gedachte komen we overigens al tegen in Hegels duiding van de arbeid in zijn beroemde analyse van heer- en knechtschap in *Phänomenologie des Geistes*, waarin de natuur door omvormende arbeid van haar vreemdheid kan worden ontdaan. Marx is in die zin ook nooit tegen de industrialisering geweest; het was juist een noodzakelijke ontwikkeling voor de bevrijding van de arbeider. Hij keerde zich tegen de exploitatie van de arbeider door het kapitaal,

- en niet zozeer tegen de exploitatie van de natuur. De communistische landen hebben natuurbeheer in de twintigste eeuw dan ook geen bijzondere aandacht gegeven.
- 15 Vgl. <https://nl.wikipedia.org/wiki/Nieuwmarktrellen>.
- 16 Voor een overzicht van deze ontwikkeling, zie het proefschrift van Jelle van Baardewijk, *The Moral Formation of Business Students: A Philosophical and Empirical Investigation of the Business Student Ethos*, A. Verbrugge en G.J. Buijs promotoren, 2018. Geraadpleegd op <https://research.vu.nl/en/publications/the-moral-formation-of-business-students-a-philosophical-and-empi>, 16-05-2023.
- 17 Ook andere newwavebands, zoals Simple Minds en The Cure, blijken plotseling een hoopvoller geluid te laten horen.
- 18 James Carville, die deel uitmaakte van het campagne team van Bill Clinton voor de presidentsverkiezingen van 1992, wordt als de geestelijk vader gezien van deze frase. https://en.wikipedia.org/wiki/It%27s_the_economy,_stupid
- 19 In Duitsland wordt in 1993 Bündnis 90/Die Grünen gevormd, waarin Joschka Fischer – voormalig militante studentenleider en vriend van Daniel Cohn-Bendit – een hoofdrol zou gaan spelen. In 1998 wordt hij minister van Buitenlandse Zaken en vicepremier in het kabinet-Schröder. De van origine op maoïstische leest geschoeide Socialistische Partij herziet haar ideologische grondslag, maar blijft onder strikte leiding van Jan Marijnissen de enige linkse partij van betekenis die echt fundamentele kritiek levert op de neoliberale koers die nu door rechts en links wordt ingezet. In 1994 komt de SP voor het eerst in de Tweede Kamer.
- 20 Vgl. Byung Chul Han, *De vermoeide samenleving*, Uitgeverij Van Genneep, 2014.
- 21 Het marktdenken had bij de Nederlandse overheid overigens al kort na de Tweede Wereldoorlog zijn intrede gedaan.
- 22 Vgl. Friedrich Hayek, *The Road to Serfdom*, Routledge 1944, in het bijzonder hoofdstuk 3 en 4, ‘The Great Utopia’ en ‘The “inevitability” of Planning’.
- 23 Uit het nummer ‘Serve the Servants’ van het album *In Utero*, DGC Records, 1993.
- 24 Geciteerd uit ‘Trying to get to heaven’ van het album *Time Out of Mind*, Columbia Records, 1997.
- 25 In de periode 2007-2009 stijgt de mondiale schuld met 20 procent, van 195 naar 215 procent van het bruto binnenlands product. Ook de jaren daarna blijft deze schuld toenemen, om in 2021 tijdens de coronacrisis een recordhoogte te bereiken van 257 procent. Een groot deel daarvan komt overigens voor rekening van particulieren. Dat is zeker ook in Nederland het geval. Zo stijgt de hypotheekschuld in Nederland van 187 miljard in 1995 naar 632 miljard in 2008, en eind 2022 bedroeg die schuld een kleine 800 miljard. <https://www.dnb.nl/statistieken/dashboards/woninghypotheken/omvang-en-verdeling-hypotheekmarkt/>
- 26 <https://www.motherjones.com/politics/2009/12/henhouse-meet-fox-wall-street-washington-obama/>
- 27 Zie hiervoor bijvoorbeeld Hester Bais en Wink Sabée, *Worst bank scenario: Over netwerkcorruptie en de grootste bankenfraude ooit*, SABAI 2022, met name deel 1, blz. 45-112.
- 28 Zie het artikel van Paul Krugman, ‘How did economists get it so wrong?’ in *The New York Times*, 02-09-2009.
- 29 Woorden uitgesproken tijdens een speech bij de London Global

- Investment Conference op 26 juli 2012.
- 30 Na zijn aftreden in 2019 wordt Draghi opgevolgd door Christine Lagarde. Nadat het kabinet-Conte II ten val komt, wordt Draghi in 2021 door president Sergio Mattarella benaderd om een nieuwe Italiaanse regering te vormen die geschoeid is op een apolitieke, technocratische leest.
- 31 Shoshanna Zuboff, *The Age of Surveillance capitalism – The fight for a human future at the new frontier of power*, Public Affairs, 2019.
- 32 Zie <https://www.aivd.nl/onderwerpen/terrorisme/uitreizigers-entregkeerders>. Het zingevings- en verlossingsmotief dat speelt bij het ontstaan van terrorisme wordt op een overtuigende manier aan de orde gesteld door Beatrice de Graaf in haar boek *Radicale verlossing: Wat terroristen geloven*, Prometheus 2021. Zie op YouTube ook mijn gesprek met Beatrice de Graaf bij *De Nieuwe Wereld*: ‘Een blik in de ziel van een terrorist’, 2 juli 2021, <https://www.youtube.com/watch?v=kDRcRjTCpN4>.
- 33 Een impliciete verwijzing naar Lawrence Lessig, *Code is law: on Liberty in Cyberspace*: https://cartorios.org/wp-content/uploads/2020/11/LESSIG._Lawrence_Code_is_law.pdf
- 34 De kritiek en het grote ongenoegen onder leraren en schoolleiders over het openhouden van de scholen wordt in de tweede week van maart in de pers breed uitgemeten; vgl. bijv. <https://www.nrc.nl/nieuws/2020/03/12/en-de-leraar-die-bikkelt-gewoon-door-33993605>. Op 15 maart maakt de overheid bekend dat de scholen tijdelijk gesloten worden; zie <https://www.rijksoverheid.nl/actueel/nieuws/2020/03/15/corona-aanpak-vraagt-om-tijdelijke-sluiting-scholen-en-kinderdagverblijven>.
- 35 Zie hiervoor op YouTube mijn gesprek met Christiaan Alting von Geusau bij *De Nieuwe Wereld*: ‘Hoe coronamaatregelen en censuur onze grondrechten hebben ondergraven’, 21 december 2022, <https://www.youtube.com/watch?v=biAoBzCFJok>.
- 36 Vgl. bijvoorbeeld het artikel ‘A fiasco in the making?’ van John Ioannidis, in maart 2020 gepubliceerd op de medische nieuwswebsite *Stat*, waarin reeds wordt gesteld dat ‘reasonable estimates for the case fatality ratio in the general U.S. population vary from 0.05% to 1%’; zie <https://www.statnews.com/2020/03/17/a-fiasco-in-the-making-as-the-coronavirus-pandemic-takes-hold-we-are-making-decisions-without-reliable-data> (laatst geraadpleegd op 16 mei 2023).
- 37 Uitspraak gedaan bij NPO Radior1: <https://www.nporadio1.nl/fragmenten/spraakmakers/2f2b6a15-2b30-48ab-ac71-f45218a93130/2020-12-21-het-mediaforum-met-pieterklok-en-elger-van-der-wel>
- 38 Vgl. Mattias Desmet, *De psychologie van totalitarisme*, Uitgeverij Pelckmans 2022.
- 39 Zo is het altijd gegaan. Ook bij de Spaanse griep waren er mogelijk een aantal golven, maar die waren altijd minder ernstig. Een referentie is Dick Bijl, *Griep: Prikken, slikken of heel voorzichtig niets doen?*, De Graaff 2020.
- 40 Michael Levitt, Francesco Zonta en John Ioannidis, ‘Excess death estimates from multiverse analysis in 2009-2021’, *European Journal of Epidemiology* (2023).
- 41 Zo wees zowel de FBI als het Amerikaanse Energy Department in februari 2023 naar Laboratorium-ontsnapping als de meest waarschijnlijke oorzaak van de

- pandemie. Vgl. de volgende artikelen, beide verschenen in de *Wall Street Journal*: <https://archive.ph/lBzob> en <https://archive.ph/djDdD>, geraadpleegd op 16-05-2023. Voor Nederlands onderzoek, zie het hoofdstuk van Willem Koert en Marcel van Silfhout: ‘SARS-CoV-2: een wetenschappelijk ongeluk?’ In: Bijl D. (red.), *Voorbij de pandemische chaos. Goed op weg?* Walburgers, 2022.
- 42 In een speciale hoorzitting van het Amerikaanse House of Representatives op 09-02-2023, uitgezonden op C-SPAN, sprak burgerrechten advocaat Jonathan Turley van ‘the largest censorship system in this country.’ Zie: <https://www.c-span.org/video/?525922-1/hearing-oversight-justice-department>. Geraadpleegd op 16-05-2023.
- 43 Op 10-10-2022 gaf Janine Small (president internationale markten bij Pfizer), tijdens een ondervraging in het Europese Parlement door MEP Rob Roos (JA21), toe dat Pfizer niet heeft getest of het vaccin transmissie voorkwam. Voorkomen van transmissie was echter wel onderdeel van vele vaccinatiecampaagnes. De ondervraging is te vinden op: https://multimedia.europarl.europa.eu/en/video/lessons-learned-and-recommendations-for-the-future-extracts-from-the-exchange-of-views-ep-special-committee-on-the-covid-19-pandemic_1231213. Geraadpleegd op 16-05-2023.
- 44 Hans Koppies, ‘Jong in coronatijd: kinderen in de vuurlinie’ en Dick Bijl, ‘Algemene maatregelen, vaccins en medicijnen’ in: Dick Bijl (red.), *Voorbij de pandemische chaos. Goed op weg?* Blz. 177-196.
- 45 Zie in het bijzonder Ronald Meester en Marc Jacobs, *Van aardbeving tot zoonose*, Mazirel Pers, 2023. Vgl. ook mijn gesprek met Meester en Jacobs op YouTubekanaal *De Nieuwe Wereld*: <https://www.youtube.com/watch?v=CLQr-RICvRg&t=14558>
- 46 Dit is een van de grondgedachten die Nassim Taleb uitwerkt in zijn boek *The Black Swan*, Penguin Books 2008.
- 47 Vgl. mijn gesprek met Yuri van Geest op YouTube kanaal *De Nieuwe Wereld*: <https://www.youtube.com/watch?v=hBXSjOoVe6g>, geraadpleegd op 16-05-2023.
- 48 Zie voor de open brief: <https://futureoflife.org/open-letter/pause-giant-ai-experiments/>.
- 49 <https://geopoliticaeconomy.com/2023/01/26/german-foreign-minister-baerbock-war-russia/>
- 50 Vgl. de lezing van Haroon Sheikh bij de presentatie van het boek *Ontwaken uit de geopolitieke sluimer*: de herpositionering van Europa in een woelige wereld. <https://www.youtube.com/watch?v=Ts8uLxITKaU>
- 51 Het bestaan van deze brief werd onthuld door de redactie van *RTL Nieuws*; zie <https://www.rtlnieuws.nl/nieuws/politiek/artikel/5375057/europese-commissie-waarschuwt-kabinet-geen-vertraging> (laatst geraadpleegd op 10 mei 2023).
- IV **Het tanende gezag van de overheid**
- 1 Zie het rapport *Ongekend onrecht*, https://www.tweedekamer.nl/sites/default/files/atoms/files/20201217_eindverslag_parlementaire_ondervragingscommissie_kinderopvangtoeslag.pdf. Ik beroep mij bij de volgende weergave van de toeslagenaffaire vooral op dit rapport.
- 2 Onder andere gerapporteerd door de NOS, 22 december 2020: <https://nos.nl/artikel/2361643-inzet-catshuisberaad-snel-ruimhartige-compensatie-voor-geduceerde-ouders> (laatst geraadpleegd op 11 mei 2023).

- 3 Het tv-programma *Nieuwsuur* heeft op 15 mei 2023 naar buiten gebracht dat de overheid commerciële partijen wil inschakelen voor de afhandeling van allerlei zaken: <https://nos.nl/nieuwsuur/artikel/2475368-kabinet-heeft-commerciële-partijen-nodig-bij-afhandeling-toeslagenschandaal>.
- 4 Vgl. hier ook de oproep van bestuurskundigen als Gjalte de Graaf en Leo Huberts vanuit de academische wereld: <https://www.volkskrant.nl/columns-opinie/maak-van-nederland-een-internationaal-uthangbord-van-integriteit~be2552a8/>. De zogenoemde Venetië-commissie van de Raad van Europa richt zich eveneens op de mankementen in de Nederlandse bestuurscultuur: <https://www.venice.coe.int/webforms/documents/?opinion=1031&year=all>. Men miskent evenwel in welke zin de opkomst van de netwerksamenleving en daarmee ook de inrichting van de EU zelf een deel van het probleem vormt.
- 5 Vgl. Jacques Ellul, *The Technological Society*, Vintage Books, 1964. In het bijzonder het hoofdstuk 'Repercussions on the state' en 'Summum jus: summa injura', blz. 248-300. Ellul betoogt hier onder meer dat in de moderne staat de handhaving van orde boven rechtvaardigheid gesteld wordt. Het recht zelf krijgt daarmee sterk functioneel karakter binnen de staatsmachine.
- 6 Voor zover er, om met Shmuel Eisenstadt te spreken, *multiple modernities* zijn, kende ook ieder land zijn eigen postmoderne pad in het globaliseringsproject van de afgelopen decennia. Welke uitwerking de neoliberale revolutie en de opkomende netwerksamenleving precies hebben gehad op de maatschappelijke orde zal per land
- beschreven moeten worden. Maurice Glasman schetst in zijn boek *Blue Labour: The Politics of the Common Good*, Polity Press 2022, de sociaal-culturele en politiek-economische historische ontwikkelingen rond de Labour-beweging. In zekere zin heb ik in dit essay ook een specifiek verhaal verteld over Nederland binnen de context van de wereldgeschiedenis.
- 7 Voor de opkomst van het New Public Management (NPM) sinds de jaren tachtig, vergelijk Joop Koppenjan, 'Over instrumenteel bestuur en publieke waarden: Wat kunnen we leren van het publieke-waardenperspectief?', *Bestuurskunde* 31 (2022), nr. 3, blz. 38-54.
- 8 Voor de term 'businesscase' en de daarbij gebruikte manier van denken (logica) zie bijvoorbeeld: <https://zoek.officielebekendmakingen.nl/ah-tk-20192020-2631.html>.
- 9 Op een enigszins vergelijkbare manier dient de rechter bij het toepassen van de wet oog te hebben voor de specifieke omstandigheden en het zogenoemde subjectieve recht van de verdachte: over welke kennis beschikte hij bij zijn daad, wat behelsde zijn voornemen, en wat was zijn motief voor het plegen ervan? De rechter zal deze subjectieve aspecten meewegen in zijn uiteindelijke oordeel over de daad en de eventuele straf die daarop volgt. Een vergelijkbare discretionaire bevoegdheid komt ook op andere plaatsen in de overheidsorganisatie voor, bijvoorbeeld bij de politie.
- 10 Er verschijnen de laatste jaren steeds meer rapporten bij de overheid waarin deze notie van de menselijke maat centraal staat; vgl. bijv. <https://www.rijksoverheid.nl/documenten/rapporten/2021/11/23/bijlage-tussen-staat-en-menselijke-maat> en <https://www.kcbr.nl/themas/>

themas-z/menselijke-maat en <https://www.binnenlandsbestuur.nl/digitaal/sas/breng-de-menselijke-maat-terug-het-social-domein> of <https://www.nationaleombudsman.nl/professionals/nieuws/interview/2021/de-menselijke-maat-is-minder-vanuit-potjes-denken-en-meer>.

- 11 Vgl. bijvoorbeeld het kritische adviesrapport *Rol nemen, ruimte geven: Advies over de rol van het rijk bij interbestuurlijke samenwerking* van de Raad voor het Openbaar Bestuur uit 2021.
- 12 Vgl. Byung-Chul Han, *Infocratie: Digitalisering en de crisis van de democratie*, Ten Have 2022.
- 13 Ik ontleen de notie van leegte in relatie tot de overheid aan Gabriël van den Brink, waarvoor ik hem hierbij nogmaals hartelijk wil danken. De Filosofische School Nederland (FSN) heeft op verzoek van de Raad voor het Openbaar Bestuur (ROB) in het voorjaar van 2022 een drietal bijeenkomsten georganiseerd om de ROB te helpen bij de filosofische doordinking van het verschijnsel gezag. Een beknopte versie van dit essay lag ten grondslag aan het ROB-signalement *Gezag herwinnen: Over de gezagswaardigheid van het openbaar bestuur* dat uitkwam in november 2022. Tijdens de eerste bijeenkomst duidde Van den Brink de huidige gezagscrisis van de overheid vanuit een drietal leegtes, namelijk cognitieve leegte, morele leegte en maatschappelijke leegte. Bij het schrijven van dit boek heb ik daaraan nog twee leegtes toegevoegd, te weten machtsleegte en gemeenschapsleegte. In feite weegt deze laatste voor mij het zwaarst: zij heeft betrekking op de architectonische idee van een gemeenschappelijk goed en sluit tot op zekere hoogte de andere vier in zich. Wat betreft mijn interpretatie

van de drietal leegtes waarop ook Van den Brink wijst: ik begrijp die, anders dan hij, vanuit de context van de netwerksamenleving en de opkomst van de poreuze staat. Daarom neem ik deze interpretatie ook geheel voor eigen rekening.

- 14 Dit zou uiteindelijk kunnen betekenen dat ook grondrechten voor een bepaald slag criminelen niet meer vanzelfsprekend zullen zijn. Zoals we ook elders op de wereld waarnemen, hangt deze ontwikkeling samen met de erosie van de burgermaatschappij en de opkomst van tribale verbanden, waarvan bendevorming er een is. Ook de staat zal gaandeweg de neiging krijgen zich in een meer collectivistische tribale vorm te manifesteren.
- 15 De *Wet stikstofreductie en natuurverbetering* wordt niet direct door Europese Unie voorgeschreven, maar is de Nederlandse invulling van de verplichtingen die volgen uit de zogenoemde Habitat-richtlijn in relatie tot de Natura 2000-gebieden. Voor een overzicht van deze problematiek, vgl. Q. Pluymaekers, S. Smit en M. den Hartogh (red.), *Stikstof – Van technocratische tunnelvisie naar realistisch rentmeesterschap*, Stichting de Nieuwe Denktank, 2022.
- 16 Dat argument werd in de zomer van 2022 nog gebruikt in verband met de gasprijscompensatie, iets wat niet zou mogen van Brussel.
- 17 De Duitse economische socioloog en voormalig directeur van het Max Planck Instituut voor Sociale Wetenschappen Wolfgang Streeck is een scherp criticus van het beleid van de Europese Unie, en vooral ook de Europese muntunie. In zijn boek *Gekochte tijd: De uitgestelde crisis van het democratisch kapitalisme*, Uitgeverij Leesmagazijn 2015, wijst hij onder meer op de sterk neoliberale kenmerken van de Europese wet- en regelgeving.

Evenals ikzelf betoogt Streeck dat de opeenvolgende crises die het kapitalisme doorloopt, tenderen naar een situatie waarin kapitalisme en democratie elkaar niet meer goed verdragen. In deel 2 van het onderhavige boek heb ik laten zien hoe deze onverenigbaarheid bij uitstek tevoorschijn kwam bij de Griekse schulden crisis; zie blz. 114 e.v. Bij ons bekritiseert Ewald Engelen al sinds jaar en dag het sterk neoliberale karakter van de Europese Unie. Mede naar aanleiding van het verschijnen van zijn vlammend essay *Ontwaak! Kom uit uw neoliberale sluimer*, Athenaeum 2021, liet hij zich tijdens een interview met het Vlaamse tijdschrift *Knack* kernachtig ontvallen: ‘Heel de Europese infrastructuur bestaat uit neoliberale verdragen. Dat is de kern van het probleem.’ Zie <https://trends.knack.be/nieuws/macro-economie-beleid/ewald-engelen-we-leven-in-een-neoliberale-nachtmerrie/>. Nu mag dat wat overdreven zijn, maar nog steeds lijkt bij velen het besef te ontbreken hoezeer Europese wet- en regelgeving ook het nationale speelveld fundamenteel veranderd hebben en daarin wel degelijk een marktlogica hebben geïmplementeerd. Een vergelijkbare analyse rond de rol van de Europese Unie in het proces van globalisering wordt door de Engelse politiek filosoof en Labour-Lord Maurice Glasman geformuleerd in zijn boek *Blue Labour: The politics of the common good*, Polity Press 2022, met name blz. 11-30. Ook hij ontwaart een conflict in ons moderne politieke systeem: ‘The conflict between political self-government and global capitalism is the principal tension’ (blz. 17). Hij keert zich daarbij tegen de fundamentele transformatie van het handelsbe- grip in de principes van het Eu-

ropees economisch beleid, die de balans tussen kapitaal en politiek verstoord heeft: ‘The settlement following the Second World War, for example, was brokered as a response to this tension, which unleashed its demons in the 1930s. In that settlement, a distinction was made between free trade in real commodities, those that were produced for sale in the market, on the one side, and human beings, nature and money, which were not, on the other. This distinction was discarded in the 1980s and this was institutionalized in the form of the European Union (EU) via the Maastricht and Lisbon Treaties. The abandonment of democracy and the embrace of the market felt like the breaking of a covenant’ (blz. 17-18). Hij keert zich hier uitdrukkelijk tegen het beginsel van vrij verkeer van personen, diensten en kapitaal binnen de EU! Mede om die reden verdedigt Glasman ook het uittreden van het Verenigd Koninkrijk uit de EU.

- 18 Vgl. het interview met bijzonder hoogleraar Ordening van energiemarkten Annelies Huygen in *De Correspondent*: ‘En wat het er niet eenvoudiger op maakt – ze zal er een paar keer op terugkomen – is dat je bij marktwerking (en in Nederland is de energiemarkt volledig geprivatiseerd) een sterke overheid nodig hebt. Om de concurrentie eerlijk te laten verlopen. En daar ontbreekt het ten eenenmale aan. De overheid is uitgehold. En de burger zelf? Die praat nauwelijks mee. Dus heeft het bedrijfsleven, de drie grote energiebedrijven die nog over zijn, vrij spel.’ Ook binnen een publieke sector als het onderwijs heeft zich de afgelopen decennia onder invloed van de bestuurlijke en financiële verzelfstandiging van instellingen in combinatie met lumpsumfinanciering

- een enorme schaalvergroting voorgedaan. Vgl. bijvoorbeeld het rapport *De bestuurlijke ontwikkeling van het Nederlandse onderwijs: Waarborgen voor keuzevrijheid en legitimatie* van de Onderwijsraad, uit november 2008, waar in de samenvatting valt te lezen: ‘De afgelopen twee decennia zijn te karakteriseren als het tijdperk van fusies en schaalvergroting en tegelijk van autonomievergroting in het onderwijs, voor een belangrijk deel aangejaagd door de overheid zelf. Ze heeft daarbij veel ruimte gegeven en weinig naar mogelijke risico’s gekeken’ (blz. 7). Vergelijkbare processen van schaalvergroting hebben zich voorgedaan in bijvoorbeeld de zorg en de woningbouw.
- 19 Wat het onderwijs betreft is al vele jaren onduidelijk hoe de onderwijsgelden precies besteed worden door de besturen. Ook de Onderwijsraad is inmiddels tot die conclusie gekomen, blijkens het rapport *Inzicht in en verantwoording van onderwijsgelden* uit 2018. Volgens de Rekenkamer is kennis bij de overheid over de rechtmatige besteding van publieke middelen sinds 2019, en mede door de coronacrisis, in een zorgwekkende mate afgenomen. Maar dat is geen toeval: ‘De Algemene Rekenkamer concludeert in haar verantwoordingsonderzoek 2021 dat de crisis structurele zwakheden in de bedrijfsvoering van het Rijk heeft blootgelegd.’ Zie <https://www.rekenkamer.nl/actueel/nieuws/2022/05/18/rechtmatigheid-bestedingen-verder-onder-druk>. Dat gaat inmiddels om aardig wat geld, zo blijkt uit dezelfde bron: ‘Van bijna 5% van alle verplichtingen die de rijksoverheid in 2021 aanging en die leiden tot uitgaven in de toekomst staat de rechtmatigheid niet vast. Met die 5% is veel geld gemoeid: € 15,5
- miljard. De Algemene Rekenkamer stelt vast dat voor het derde achtereenvolgende jaar de tolerantiegrens van 1% is overschreden en noemt dit zorgwekkend.’ Het lijkt aan kennis en kunde te ontbreken.
- 20 Vgl. het artikel ‘Graag meer inzicht in besteding lumpsum...’ uit 2018 van Henriëtte Maassen van den Brink, Pieter Huisman en Tyas Prevoo van de Onderwijsraad: ‘De discussies over besteding van onderwijsgeld worden moeilijk beslecht doordat het inzicht van zowel de overheid als het onderwijsveld in de inkomsten en uitgaven aan onderwijs zeer beperkt is.’ En verderop: ‘Ook moet volgens de raad doelfinanciering (naast de lumpsum) door de overheid worden beperkt en bewust en doelgerichter ingezet met vooraf duidelijke afspraken over te behalen doelen en de verantwoording van de besteding. Het debacle van de 150 miljoen voor 3000 arbeidsplaatsen voor jonge leraren is een schrijnend voorbeeld, deze doelfinanciering bedroeg slechts 1% van de totale rijksbijdragen in 2013 aan onderwijsinstellingen in het funderend onderwijs. Door niet helder te zijn vooraf over de verantwoording achteraf, ontstond er een jarenlange discussie over een relatief klein bedrag dat verdwenen zou zijn.’ Zie <https://didactiefonline.nl/blog/blonz/graag-meer-inzicht-in-besteding-lumpsum>.
- 21 Zie <https://www.volkskrant.nl/columns-opinie/opinie-wij-burgemeesters-willen-geen-chaos-tijd-om-coronabeleid-fundamenteel-te-herzien~b49033ec/>.
- 22 Al in 2016 toonde een opinieonderzoek van de Nationale ombudsman aan dat onbekwaamheid en gebrek aan deskundigheid bij ambtenaren de grootste bron van ergernis vormen in het contact van burgers

- met de overheid; zie <https://www.nationaleombudsman.nl/system/files/bijlage/Resultaten%20opinie-onderzoek%20oergernissen.pdf>.
- 23 Voor deze notie ‘publiek weten’, oftewel een weten dat aanvoelt wat er bij mensen leeft, zie G. van den Brink, *Hoe wij beter over kennis kunnen nadenken*, Boom Bestuurskunde 2015.
- 24 Daarnaast is er in ons land ook nog eens sprake van een zeer krappe woningmarkt, waarin jongeren en modale inkomens nauwelijks meer aan betaalbare woonruimte kunnen komen. Het aantal eenpersoonshuishoudens groeit snel en als gevolg van milieumaatregelen verloopt het bouwen van nieuwe woningen erg traag. Een ruimhartig asielbeleid in combinatie met een netto migratiesaldo van ruim 225.000 in 2022 verloopt vanzelfsprekend niet zonder grote maatschappelijke bedenkingen.
- 25 Zo valt op [denederlandsegrondwet.nl](https://www.denederlandsegrondwet.nl) te lezen dat ‘[i]n artikel 23 is vastgelegd dat het onderwijs voorwerp van overheidszorg is, en dat het geven van onderwijs vrij is, behoudens het bij de wet te regelen toezicht van de overheid’; zie https://www.denederlandsegrondwet.nl/id/vi5kn3s122s4/artikel_23 (laatst geraadpleegd op 11 mei 2023).
- 26 Het eindrapport *Tijd voor onderwijs* door de Commissie Parlementair Onderzoek Onderwijsvernieuwingen, met als voorzitter Jeroen Dijsselbloem, kwam uit in 2008. Het rapport is te raadplegen op: https://www.parlement.com/id/vhnnmt7mtyqi/parlementair_onderzoek.
- 27 Vgl. bijv. de geschiedenis van InHolland onder leiding van Jos Elbers: <https://www.management-site.nl/inholland-slachtoffer-spelom-poen-prestige>.
- 28 Zie bijvoorbeeld het deelrapport *De staat van het middel-*
- baar beroepsonderwijs 2023*, opgesteld door de Inspectie van het Onderwijs: <https://www.onderwijsinspectie.nl/documenten/rapporten/2023/05/10/deelrapport-svho-2023-mbo> (laatst geraadpleegd op 11 mei 2023).
- 29 Vgl. hiertoe de rapportage *De maatschappelijke waarde van retail* van INretail uit februari 2022: https://www.inretail.nl/wp-content/uploads/2022/02/Rapport_MaatschappelijkeWaardeRetail_2022_Politiek_Onlineversie_compressed-1.pdf.
- 30 De ambtelijke organisatie was in de ban van een bedrijfsmatige logica waarin niet zozeer de rechtvaardigheid van het overheidshandelen, maar het ‘verdienmodel’ van ministeries zelf leidend werd.
- 31 Vgl. op YouTube mijn gesprek met Annelies Huygen bij *De Nieuwe Wereld*: ‘Energietransitie niet ondoordacht en topdown opleggen’, 7 december 2021, <https://www.youtube.com/watch?v=FPXpp6at3NE>.
- 32 De recentste manifestatie van de algoritmische rationaliteit waarmee deze systeemwereld gepaard gaat is de nieuwe generatie opensource-AI. Zij brak door met de introductie van ChatGPT, waarvan nu zelfs vooraanstaande ontwikkelaars bang beginnen te worden. Leek bij aanvang van de digitale revolutie de mens zelf nog lange tijd de systeembouwer en -beheerder te blijven, met AI is een cybernetische techniek tot stand gekomen waarin de machine niet alleen het sturen en besturen van de mens overneemt, maar nu ook zelf systeembouwer wordt. Met haar centrumloze systemische organisatie vormt deze baanbrekende technologie zelf een potentiële bron van centrifugaalkrachten die een chaotische weerslag op de samenleving hebben.

- 33 Vgl. de cijfers over depressie van het Nederlands Jeugdinstituut per 16 november 2022: <https://www.nji.nl/cijfers/depressie#:~:text=Onder%20jongeren%20van%2016%20tot,2020%20was%20dat%204%20procent> (laatst geraadpleegd op 11 mei 2023).
- 34 Vgl. Wet op het hoger onderwijs en wetenschappelijk onderzoek (WHW) art. 1.3 lid 5: ‘De instellingen voor hoger onderwijs schenken mede aandacht aan de persoonlijke ontplooiing van hun studenten en de bevordering van hun maatschappelijk verantwoordelijkheidsbesef. De bevordering van maatschappelijk verantwoordelijkheidsbesef houdt ten minste in dat de instellingen, met inbegrip van degenen die hen formeel of informeel vertegenwoordigen, zich onthouden van discriminatoire gedragingen en uitlatingen. De instellingen richten zich in het kader van hun werkzaamheden op het gebied van het onderwijs wat betreft Nederlands-talige studenten mede op de bevordering van de uitdrukkingsvaardigheid in het Nederlands.’ Verder ook WHW art. 7.2: ‘Het onderwijs wordt gegeven en de examens worden afgenomen in het Nederlands. In afwijking van de eerste volzin kan een andere taal worden gebezigd: *a.* wanneer het een opleiding met betrekking tot die taal betreft, *b.* wanneer het onderwijs betreft dat in het kader van een gastcollege door een anderstalige docent gegeven wordt, of *c.* indien de specifieke aard, de inrichting of de kwaliteit van het onderwijs dan wel de herkomst van de studenten daartoe noodzaakt, overeenkomstig een door het instellingsbestuur vastgestelde gedragscode.’
- 35 De Kamer heeft op 7 februari 2023 een motie van Pieter Omtzigt aangenomen waarin de minister wordt opgeroepen om de huidige wet te handhaven, iets wat de afgelopen jaren niet gebeurd is. Het gezag van de wet en de wijsheid van voorgangers werden niet erkend. Vgl. <https://www.scienceguide.nl/2023/02/nederlands-moet-weervoertaal-woorden-in-bachelors-bij-universiteiten>.